

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

1999/72

Fortid og Nutid

1999
1 □ Marts
Side 1-88

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af: arkivar, ph.d. *Margit Mogensen*, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 92 23 25, e-mail: mm@ra.sa.dk, museumsinspektør, mag.art. *Lene Floris*, Museet for Holbæk og Omegn, Klosterstræde 18, 4300 Holbæk, Tlf. 59 43 23 53, e-mail: floris.mho@get2net.dk, og arkivar, ph.d. *Karl Peder Pedersen*, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, Jagtvej 10, 2200 København N. Tlf. 35 24 82 00, e-mail: kpp@lak.sa.dk.

Abonnement koster 185 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Manuskripter sendes til Lene Floris eller Karl Peder Pedersen, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Margit Mogensen.

Forsidebilledet:

P.C. Skovgaards maleri »Sommerdag. Strand ved Møens Klint« fra 1843 (Storstrøms Kunstmuseum, Maribo).

Fortid og Nutid

Marts 1999 . hefte 1 . side 1-88

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

En national turist i det patriotiske landskab

Tine Damsholt

Fortid og Nutid marts 1999, s. 3-26

Artiklen undersøger og diskuterer historikeren Christian Molbechs *Ungdomsvandring i mit Fødeland* fra 1811-15 som eksempel på overgangen mellem patriotiske og nationale opfattelser af fædreland, historie, folk og landskab. Molbech var en af de første nationale turister der beskrev det danske landskabs æstetiske og oplevelsesmæssige værdier. Hans tekst er dermed eksempel på, hvordan et bestemt »landskab«, det »danske« landskab, vokser frem i beskrivelser og malerier fra guldalderen. Forholdet mellem patriotiske og nationale elementer i teksten er imidlertid komplekst og modsætningsfuldt og forskyder sig i løbet af vandringerne ikke mindst i Molbechs syn på haver.

Tine Damsholt, f. 1961, etnolog, adjunkt ved Institut for Arkæologi og Etnologi, Københavns Universitet. Tog i 1997 ph.d.-graden på afhandlingen *Fædrelandskærlighed og borgerånd. En analyse af den patriotiske diskurs i Danmark i sidste del af 1700-tallet*.

»Skulde jeg ikke elske dig, som ene har opfyldt hvad min Ungdoms Længsel higede efter, som ene har kunnet gienføde mit Haab og hæve mit Mod? Skulde jeg ikke ofre dig den ringe Kraft, som Skiebnen lod falde i min Lod; og da det blev nægtet mig, ved Daad at virke for dit Held, skulde jeg da ikke indvie dig Alt, hvad min Aand og mit Hierte kan udtale?«¹ Varmere kærlighedserklæring fra en følsom ung mand skal man lede længe efter, og alligevel var det ikke en kvinde, der henrev den 24-årige Christian Molbech således i 1807, men derimod tanken om fædrelandet. Fædrelandet, først og fremmest forstået som landskabet og de »fortids-erindringer og mindesagn«, der knyttede sig til dets lokaliteter var emnet for de *Ungdomsvandring i mit Fødeland*, filologen og historikeren udgav i 1811.

Molbech var ikke alene om at nære så varme følelser for fædrelandet. Fædrelandet var den ophøjede genstand for de varme patriotiske følelser, enhver god borger siden sidste del af 1700-tallet forventedes at nære for det

samfund han levede i, og hvis lyksalighed han burde have som sin højeste interesse.² Interessen for naturen og landskabet som det afgørende element i forståelsen af begrebet fædreland var imidlertid ny og overskred patrioternes fædreland, der først og fremmest var et abstrakt begreb for det fælles samfund i politisk forstand. Patriotens fædreland var der hvor man var statsborger og havde rettigheder og pligter, ikke nødvendigvis der hvor man var født. Barndommens landskab blev ikke betragtet som afgørende for patriotens fædrelandskærlighed, ligesom nationalitet og sprog dvs. kultur principielt var underordnet i det patriotiske fædrelandsbegreb. Når de patriotiske skribenter i topografiske udgivelser beskrev fædrelandets »geografiske beskaffenhed« var det således først og fremmest som grundlag for bondestandens »vindskibelighed«; som en resource for mulig produktion.³

I modsætning hertil omhandlede det nationale fædrelandsbegreb et stykke konkret natur, baseret på ideen om verdens natur som opdelt i nationale

landskaber med hver deres særegne karakteristika. Denne idé foldede sig for alvor ud i 1800-tallet og forudsatte det national-romantiske kulturbegreb, hvor sprog, historie, landskab og kultur sås som en organisk enhed. En enhed knyttet sammen af og udtryk for den »folkeånd«, man mente var fælles for nationen, og samtidig afgrænser den fra andre nationer. Verden tænkes opdelt i velordnede og principielt forskellige kulturer, der hver var knyttet til et bestemt *sted*. I den nationale opfattelse tænkes alle individer i verden at være knyttet til én bestemt nation, i kraft af individets første specifikke oplevelser. Fædrelandskærligheden tænkes i den national-romantiske logik at være knyttet til det konkrete individs barndomslandskab. Fødsel og nationalitet var to sider af samme sag og afgørende for hvilket land, der var objekt for fædrelandskærligheden. Som led i det national-romantiske begreb om fædrelandet fik malere og forfattere øje på naturen på en ny måde som nationalt landskab. Naturen blev, som den svenske etnolog Orvar Löfgren har hævdet det, nationaliseret og emotionaliseret.⁴

Molbechs ungdomsvandring blev foretaget og skrevet på overgangen mellem den patriotiske og nationale fædrelandsopfattelse og indeholder elementer fra begge. Molbech er på den ene side velbevandret i den internationale følsomme litteratur; en genre han på mange måder viderefører i et overvejende nationalt perspektiv. Hans beskrivelser er således ikke nøgterne topografiske oplysninger men først og fremmest beskrivelser af de »*indvortes stemninger*« det danske landskab og de historiske minder afføder. Molbech vil ikke beskrive landets økonomiske udvikling, men søger derimod udsigter og oplevelser. I den forstand er han en af vore første indenlandske turister, der søger scenerier, *sights* og bedømmer deres æstetiske og oplevelses-

mæssige værdi.⁵ Samtidig kender han den patriotiske opfattelse af landskabet som produktionsressource, der må udnyttes og anvendes på vindskibelig manér, og diskuterer og forsvarer flere gange, at han prioriterer naturens følelsesmæssige potentiale højest. Hans landskabssyn er overvejende nationalt, men hans begreb om folket, og dermed hans syn på historie og bondebefolkningen, er ikke for alvor national-romantisk. På denne måde er Molbech en overgangsfigur mellem den patriotiske og nationale opfattelse af natur, kultur og menneske. *Ungdomsvandringerne* kan læses som en tekst, hvor det patriotiske og det nationale støder sammen og brydes, som et brud mellem to diskurser.⁶

Artiklens titel »En national turist i det patriotiske landskab« lægger således op til den kompleksitet, der eksisterer mellem de forskellige perspektiver på *historie, folk og landskab* der mødes, brydes og gradvist forskubber sig i løbet af Molbechs tekst, hvilket jeg vil vise i det følgende. *Landskab* afspejler i den sammenhæng ikke blot en realitet, men kan defineres som »*a way of seeing the world*«. ⁷ Molbech er en af de første, der ser og fortæller naturen som nationalt landskab, men samtidig er hans tekstliggørelse af de fysiske omgivelser også præget af det patriotiske perspektiv på og begreb om natur, kultur og folk. Molbech vil påvise, at Danmarks natur rummer muligheder for oplevelser af den slags turisten søger, og som led i denne praksis har han et nationalt »blik« på naturen. I den forstand er han »national turist« og et eksempel på, hvorledes en bestemt diskurs og dermed et særligt »blik« installeres, hvordan et særligt landskab vokser frem i tekster, malerier og på net-hinden hos datidens beskuere. Samtidig er de reelle fysiske omgivelser, han rejser rundt i delvist organiseret efter andre (bl.a. patriotiske) principper og idealer end de nationale, og hans egne

Figur 1. Maleren Johan Thomas Lundbye var født senere end Molbech, men hans tegninger og malerier er udtryk for samme blik på landskabet. Han søgte således »stemningen« og udførte ofte såkaldte »erindringstegninger«, hvor han indfangede motiver han tidligere havde set. (M. Saabye i: Tegninger og Huletanker. Johan Thomas Lundbye 1818-1848). Oldtidsgravhøjen på Refsnæs er placeret monumentalt i det lyse danske landskab, som et fortidsminde der binder landskab og historie sammen (Johan Thomas Lundbye: »En gravhøj fra oldtiden ved Raklev på Refsnæs«, 1839, Thorvaldsens Museum, fotograf: Hans Petersen).

begreber og opfattelser er på nogle måder patriotiske. Han »ser« derfor også et patriotisk landskab. I denne komplekse forstand er han en national turist i et patriotisk landskab.

Den historiske national-interesse

Molbechs historieinteresse var først og fremmest udsprunget af stedets forbindelse til fortiden: »jeg har stræbt at vække de Fortidserindringer og Minde-sagn, der uadskilleligen hefte sig til saa mangen Egn og saa mangen et Sted, hvis Navn maa gienkalde os For-

fædrenes Daad og Idræt«. ⁸ Historie, landskab og folk (særlig forfædrene) er altså knyttet sammen til en udadskillelig enhed. De historier Molbech fortæller er således udvalgt efter de lokaliteter han besøger, men de sættes i et nationalhistorisk perspektiv. Der er ingen systematik i de steder og dermed historier han udvælger. Han har ladet sig lede af »indvortes grunde« og lægger flere gange vægt på, at det ikke er en objektiv fremstilling af Danmarks geografi og historie. Tværtimod er subjektiviteten i højsædet.

Den følelse, der forventedes at gøre Molbechs subjektive beskrivelser relevante for andre og vække læsernes

lyst til at følge i hans fodspor over de knap 700 sider, var fædrelandskærligheden, som Molbech betragtede som en naturgroet størrelse; »*Helligst og ypperst af alle de Baand, som knytte Mennesket til Jordelivet, er det Baand, der indslynger mit Væsen i Fædrelandets, der binder mig til dets Folk, hvis Aand, levende bevaret giennem den lange Række af Aarhundreder, som Historien lader os overskue, endnu, jeg tør haabe det, er mange gode Borgeres*«. ⁹ Her er begreberne de nationale; folket er bundet sammen og bundet til land og historie. Molbech håber da også på en venlig modtagelse af dem, »*som med dansk Aand og Sind ynde, hvad Danmark eier i sit Skiød, og gierne høre en dansk Stemme, hvis stille Lys kun mæler om Fædrelandets Værd, og hvad der kan fortiene at agtes paa af danske Borgere*«. ¹⁰ I bogens indledning er folket således meget synligt, men de landskaber, Molbech gennemvandr og oplever, er nok fyldt med fortidsminder, men er mærkeligt tomme på levende mennesker. Han møder yderst sjældent andre mennesker og de følgesvende han ind imellem har (en præst, søsteren osv.) nedtones i beskrivelsen, hvilket virker en smule paradoksalt, da teksten er dialogisk. Den dialogiske tekst er i stedet begrundet i den brevgenre det meste af bogen er holdt i (se senere).

Også guldaldermalernes landskaber var ofte mennesketomme; livet var i fortiden i historien. Landskabet rummede *erindring* om den store heroiske fortid, men var nu slumret hen på samme måde som folket. Det betød at såvel landskab som folk skulle »vækkes«, og i den national-romantiske logik var midlet at holde fortiden op som spejl for nutiden. Når folk og landskab ses som udtryk for samme kulturelle enhed, må midlet også ligge i den samme enhed; i fortiden, i den »*kraftfulde alder*« hvor folkeånden tænkes levende. På denne måde historiceredes

landskabet i B.S. Ingemanns digte og historiske romaner. ¹¹ Molbech historicerer også landskabet gennem sine vandringer, men synes ikke at have nogen intention om at vække den brede befolkning. Den interesserer ham ikke i et nationalt perspektiv som et folk, der skal vækkes eller rummer levn fra fortiden (se videre senere). Han henvender sig i stedet til de gode borgere, de dannede, der allerede har begreb om historien men ikke er opmærksomme på landskabet og fortidslevnenes oplevelsespotentialer.

De sydsjællandske stendysser og oldtidshøje bliver således i højere grad katalysatorer for historiske syner end objektive data, der skal dokumenteres. Stendysserne bør i følge Molbech nok opmåles og beskrives, men ikke udgraves, da »*de største og mærkværdigste Kæmpegrave, ødelægges, ei blot ved Agerrydning og Vindelyst; men ved en Nysgierrighed, der sielden lønnes med andet, end nogle Been og Potteskaar; hvilket i mine Tanker ikke kommer op imod Beskuelsen af et slikt ærværdigt Fortidsminde i urørt Heelhed*«. ¹² Stendysser har en hel anden funktion end den arkæologiske for Molbech, idet de igangsætter hans historiske forestillingslyst. En aften i skumringen, da han passerer en stendysse ved Knudstrup, udløser det i følge hans beskrivelse følgende syner: »*En høitidelig, underlig skøn Virkning gjorde det, da jeg paa Tilbagereisen saae dette ærværdige Minde i en hellig Skumring – liig den, i hvilken fierneste Fortid aabenbarer sig for os – og den mørke Steen svagt oplyst af Maanens sidste blege Straale. Med ufravendt Blik stirrede jeg paa den omtaagede Steenhob; og det bares pludselig for mig, som Fortids Kæmpeskygger, vaagnede af den lange, dybe Søvn, fremstege af Tidernes grav. I Nattens Mulm saae jeg de gamle Helte fremsvæve, tause bestige høien, og omkredse den store Steen; det syntes mig som hørte jeg Sværdenes tunge*

*Klirren og Skjoldenes fjerne Brag. I Taagerne saae jeg de høie Kæmper reise sig, stride og falde – røde Strømme farve Stenens Sider; og Blodofferes gispende Dødssuk lød for mit øre i Vindens natlige Susen. Langtsomt svævede Skyggerne Høien forbi – i en Taagesky henflød de luftvævede Skikkelser – Maanen sank bag sorte Skyer; og Synet svandt i det rugende Mørke. Forundret, ligesom vågnende af en tung Drøm, kom jeg til mig selv igjen, i det Vognen rullede ned af en steil Bakke; og jeg fandt mig, ved et underligt Trylleri, med eet forflyttet fra den mørke Fortid ind i den levende Verden.*¹³ Fortidsminderne skal altså ikke videnskabeligt undersøges for indhold, men skal stå urørte og kunne befordre følelsen af nærhed til fortiden, nærmest som et medie. I kraft af landskabets fortidsminder er der fortryllende kort fra fortid til levende nutid, idet det er oplevelsesværdien, der er i fokus frem for faktuelle oplysninger. Med Molbechs beskrivelser ved hånden ville læserne blive i stand til at opleve landskabet og dermed fortiden på den rette måde. Historicering og emotionalisering af landskabet bliver hos Molbech ét, da den national-historiske interesse og viden tænkes at udspringe af fædrelandskærligheden, af følelserne for landet. Historisk indsigt og varme følelser bliver i diskursens logik gjort til to sider af samme sag.

En del af fortidens personer og begivenheder udpeges og sakraliseres eller emotionaliseres ved at blive gjort til »vor« historie. Fravalgene er i denne proces ligeså centrale, idet det tydeligvis ikke er alle fortidige elementer, der passer lige godt i den nye nationale historiefortælling, hvor fortiden gøres teologisk på nationens vegne. Den franske historiker Pierre Nora har i sine analyser af kollektiv erindring og historieskrivning udvidet det faglige vokabularie med begrebet *erindringssteder*, der som steder eller repræsen-

tationer legemliggør en kollektiv erindring¹⁴. Erindringssteder har evnen til at fungere som symbolsk matrice i skabelsen af erindringsnationen eller nationen som et erindringsfællesskab i Benedict Andersonsk forstand.¹⁵ Molbechs udpegning af særlige steder for national-historisk erindring og hans beskrivelse af de følelser overfor fortiden, der burde indfinde sig, kan ses som et led i konstruktionen af den danske nation, af folket som en kulturel enhed med en kollektiv erindring knyttet til nationens særlige sted, fædrelandet. Steder, der har været ramme om historiske begivenheder og monumenter for historiske personer, bliver i denne forstand *erindringsgenstande*. Ligesom individet kan bruge udvalgte genstande (fx festsange, forsøvede barnesko, brudebuketter, hårløkker) til at skabe en fortælling om fortiden og dermed komme til forståelse af sig selv, vælges bestemte genstande og steder ud til at give et begreb om den nationale fortid.¹⁶ Som et centralt led i den national-romantiske diskurs måtte nationens »biografi« omskrives og fravristes den almene internationale fortælling om civilisationsprocessens udvikling, og her blev *relikter og relikvier* centrale som nationens erindringsgenstande. *Kulturarven* bliver i denne forstand de ting, der i skiftende diskurser udvælges som nødvendige for at fortælle, repræsentere, symbolisere og være denne historie.

I Molbechs skildringer er det særligt gravmonumenter, der har denne funktion. De synes at have den stærkeste virkning. For Molbech er synet af en stendysse langt væsentligere end at læse en historiebog: »At vi begge med *Ærefrygt og høitidelige Følelser betragtede et i vor Tid saa sielent, saa heelt og karakteristisk Mindesmærke fra Nordens fjerne Helteold – ved hvis Beskuelse den indvortes Sands lærer mere, (...) som vækker Ideer om Fædrenes Aand, dybere og langt mere leven-*

de, end den skjønneste Afhandling om Offersteder og Kæmpegrave«. ¹⁷ Fortidens efterladenskaber er således langt mere kraftfulde erindringsgenstande og formidlere end den skrevne historie. Som nævnt ovenfor skulle fortiden bruges i det nationale projekt; til at genopvække den slumrende folkeånd, og i det perspektiv kom den tidlige middelalder (især valdemarernes epoke) til at spille en afgørende rolle i Molbechs udvælgelse af erindringsgenstande og -steder. Det hang sammen med en ny historieopfattelse.

At bruge historien didaktisk til indprentning af gode dyder i den opvoksende generation var et klassisk fænomen. Ove Malling havde i 1777 haft stor succes med sin patriotiske kanon *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere*, der fremholdt patriotiske handlinger begået af personer fra alle helstatens dele (og endda af begge køn) som forbillede. Men her var ingen tidsalder særlig repræsenteret; middelalderens patrioter var ikke bedre end enevældens. Der var ikke en folkeånd der skulle vækkes men blot gode borgere, der til enhver tid skulle udfylde deres plads. I den national-romantiske diskurs får den tidlige middelalder og den nordiske oldtid en helt anden plads som en eksemplarisk epoke, hvor folkeåndens kraft var livfuld og den politiske indretning optimal med konstitutionelt monarki. ¹⁸ Molbech var en af de første i dyrkelsen af middelalderen i dette perspektiv. Den »kraftfulde Alder« synes for Molbech at være efterstræbelsesværdig, men ses dog ikke som det sande udtryk for den danske folkeånd som hos hans senere historikerkollega C.F. Allen. Folket er ikke det historiske subjekt i Molbechs fortællinger, det er derimod de særligt fortjenstfulde enkeltpersoner (ofte konger og embedsmænd). Hans historiesyn er på den måde udtryk for en overgang mellem det patriotiske fokus på enkeltpersoners handling og national-

romantikens fokus på folkeåndens essens og udvikling.

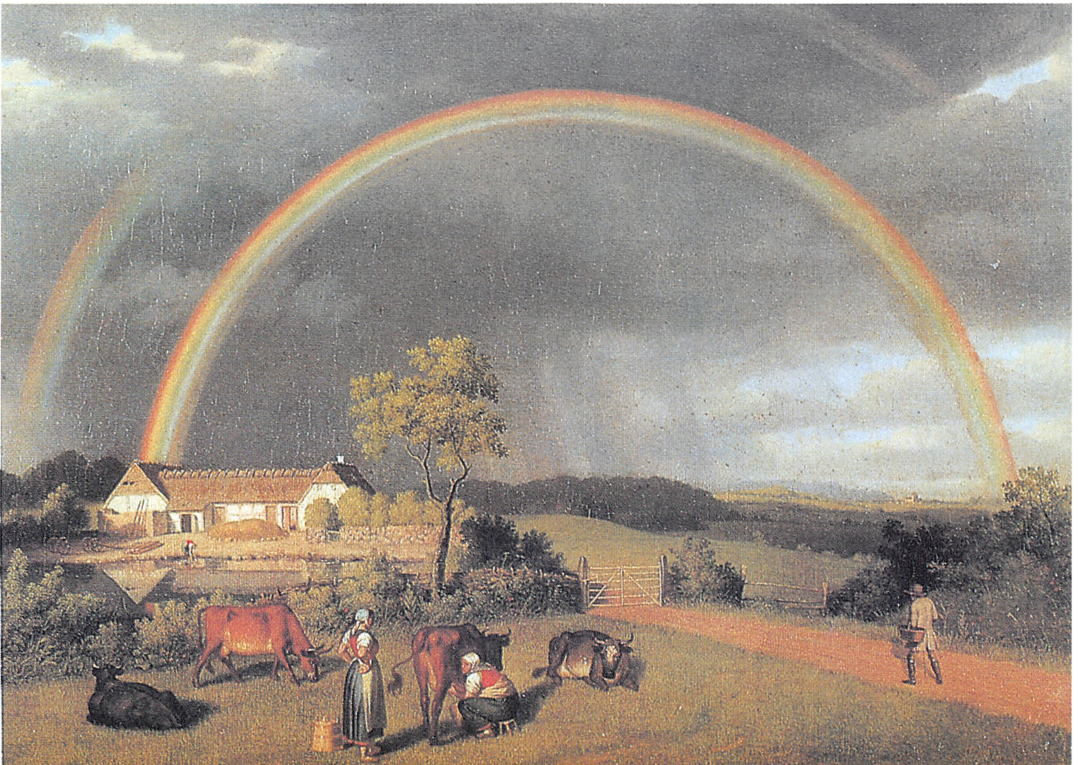
Selvom folket og folkeånden ikke for alvor er det historiske subjekt, spiller det organiske historiesyn en stor rolle hos Molbech, der fx ser Roskilde Domkirke som et »forstenet Monument« over »hiin kraftfulde Alder« i grel kontrast til »byens ringe huse«, den er »den eneste levning af den Vælde og Herlighed, der blomstrede i hiin fordums Kongestad«. ¹⁹ Som en organisme kan historien forstenes og dette udkrystalliserede stykke fortid rummer som et relikvie fortidens kraft i sig. Den stærkeste kraft rummes symptomatisk af efterladenskaberne fra Molbechs foretrukne historiske person: Absalon, der ikke blot har grundlagt hans yndlingsby Sorø (Molbechs fødeby), men med sine handlinger har været fædreland og konge en uvurderlig støtte. »Med en af de dybeste Følelser, der nogensinde rystede mit Inderste, saae og rørte jeg den Hielm, der værnede om Heltens Tinding, det Sværd som var Danmarks Værge (...) og alle disse Reliquier, som Tiden saa forunderlig har æret, og som hver Dansk endnu maa agte for hellige«. ²⁰ Molbech regner således selv heltens efterladte genstande for relikvier: hellige for enhver dansk, dvs. hellige i nationalitetens religiøse forstand, idet han som mange andre i begyndelsen af den nationale æra låner begreber og symboler fra det religiøse sprog. ²¹ De store helte (som middelalderens konger) og deres grave bliver derfor også pilgrimssteder, hvor »ingen dansk Mand, der har Fædrelandet og dets Helte kiær, (vil) reise forbi«. Det er imidlertid vigtigt for Molbech at gravsteder ikke flyttes, de bør være på det sted, hvor de »hører til«, og der bør rejses monumenter i en størrelse, der modsvare personens indsats for fædrelandet. I diskursens logik har erindringsstederne en »naturlig« plads på det sted historien selv har udpeget, og eftertiden må respektere dette, og ved

monumenter sørge for den rette forherligelse og sakralisering af stedet.

Ikke blot deciderede levn som grave eller runesten fungerer som erindringsgenstande. Også en skovbegroet slotsbanke ved Skjoldenæsholm, hvor sagnet i umindelige tider har bevaret »Erindringen« om et slot, har samme betydning: »jeg medtog Erindringen om et Sted, hvis Skikkelse, som Aarhundreder roligere have paatrykt Fortids ærværdige Præg, gjorde mig det helligt og uforglemmeligt«. ²² De nationalhistoriske genstande og steder symboliserer ikke blot men konstituerer også nationens erindring.

Molbechs historie er først og fremmest bundet til nationen og det nationale landskab. Han er på den vis led i

den proces, hvor historien omskrives til en national fortælling, med den dertil knyttede udpegning af særlige *erindringssteder* og fravalg af andre steder i historien. Hans historie er knyttet til landskabet via fortidslevnene, der har oplevelsespotentiale, fordi de ses som forstenet historie og som relikvier, der rummer fortidens kraft i sig. I forhold til relationen mellem historie og landskab er Molbechs historieopfattelse organisk, men i forhold til folket er den ikke. Hans historiesyn er snarere udtryk for et brud mellem to diskurser. Et udtryk for overgangen mellem de fædrelandskærlige enkeltpersoner, der er det historiske subjekt i den patriotiske diskurs og folket og folkeånden, der er subjekt i den national-romantiske diskurs.

Figur 2. C.W. Eckersbergs »En udflyttergård af bondebyen Speitsby på Møen« fra 1810 viser en gård efter de patriotiske idealer: den vindskibelige bonde og hans hushold ses i målrettet aktivitet og der er orden på udnyttelsen af naturen: levende hegn om markerne, stengærde om haven og orden på mødding og redskaber. Men her er ingen national dyrkelse af folkekultur, -dragt eller -skik, som i de senere generalmalerier (Kunsthalle, Kiel).

»Statens og dens Borgeres Vel«

Når de nationalhistoriske genstande og steder konstituerer nationens erindring, hører bevaringsperspektivet naturligt til denne tankegang. Molbech roser således Peder Syv, der »reddede hundrede af vore gamle Viser fra Undergang, og samlede den Skat af Folkevisdom, der lever i vore Ordsprog«. Her knyttes bevaringsønsket snævert til den organistiske kulturopfattelse, idet viser og ordsprog skal reddes, fordi de er *vore* og fordi de repræsenterer en ophobning af folkets særegne visdom, helt i tråd med J.G. Herders ideer om folkepoesi. Molbechs synspunkt ligger langt fra præsterne, der så sent som i 1790'erne tog afstand fra almuens overtro, der blev betragtet som en bremse for udvikling og oplysning. For Molbech er det en værdifuld kilde til visdom og *vor* kultur. Imidlertid får man i Molbechs tekst snarest indtryk af et land, der *førhen* var befolket med store og gode folk, men nu er næsten tomt. Den levende befolkning spiller ikke nogen rolle som en ruin over og kilde til fortiden og den nationale kultur, og bondestandens kultur har derfor ikke nogen værdi for Molbech i et national-romantisk perspektiv.

Molbechs forståelse for visionen om et frilandsmuseum, der for den materielle kultur modsvarer ideen om at bevare folkepoesi og visdom, er også mere patriotisk end national. I forbindelse med sit besøg i Nordmandsdalen i Fredensborg slotspark refererer han til den schweiziske forfatter K.V. von Bonstetten, der i 1799 (som et led i engelsk havestil) havde foreslået opførelse af lappers, færinger og islændinges boliger med husgeråd og landbrugsredskaber.²³ Molbech udvider i sit referat antallet af nationer en smule idet han taler om »en samling af forskellige nordiske Huse og Hytter, af Norskes, Islænderes, Lappers, Færrøboeres, Grønlænderes Boliger, forsyne-

de med disse Folks Redskaber og Bohave, omspredte i Skoven«. Ligesom figurerne i Nordmandsdalen netop forestiller norske, islandske og færøske og ikke danske borgere, er det ikke den danske boligkultur, der således bør udstilles i landsfaderens have, men boligtyper fra de øvrige dele af den dansk-norske helstat. (Den danske boligkultur og befolkning kunne jo ses lige uden for slotsparkens område). Tanken om den materielle kultur som en del af den for ethvert folk særegne kultur kan umiddelbart synes i tråd med den national-romantiske diskurs, men ideen om nationer med særlige karaktertræk indgår også i den patriotiske diskurs, hvor disse nationer blot tænkes at leve side om side i samme fædreland med kongen som fælles landsfader. Disse nationers boligkultur kan derfor indgå som naturlige elementer i det patriotiske landskab – i landsfaderens have. Redskaber og bohaver er desuden relevant i den patriotiske optagethed af folkets produktion og vindskibelighed.

Molbech betræder som national turist ny genremæssig grund, og han forholder sig betegnende herfor ofte selv til, at hans beskrivelser netop ikke er *statistiske, økonomiske, mineralogiske* osv. som i den foregående periodes topografiske og statistiske genre. Dog har han ind i mellem også små kommentarer, der skal friholde ham fra beskyldninger om udelukkende at rejse som »*Sværmer eller Drømmer*«. Han har fx synspunkter på indførselen af spanske får til produktion af en finere uld: Han ønsker den grove uld bevaret og produktionen forøget så Danmark engang kunne frembringe så meget »*Uld og Hør, at det kunde klæde sine Sønner og Døttre, og maatte disse da ogsaa være saa danske, at Bomuld og Silke ikke tykkedes dem bedre, fordi det skulle hentes hos Fremmede*«. ²⁴ Påfaldende er det, at Molbech umærkeligt skifter til en anden sprogtone,

langt mindre »følsom« langt mere »patriotisk«, når han i de korte glimt behandler økonomiske emner: de »*nationale Anliggender*« med betydning for »*Folk og Stat*«.

Han lægger imidlertid flere gange afstand til den patriotiske retorik som dækkende over egeninteresse, men vil gerne skænke »*økonomiske tendenser*« fuld opmærksomhed, når deres mål »*virkelig er det Heles, Statens og dens Borgeres Vel, og ikke blot Egennytte og Vindesyge*«. I den forstand er Molbechs synspunkt rendyrket patriotisk, men han lægger først og fremmest vægt på det æstetiske. Flere gange begiver han sig ud i direkte forsvarstaler for, at det *skønne* er mere afgørende end det *nyttige*, idet det første er »*i og ved sig selv*« og derfor evigt, mens det andet først bliver nyttigt ved anvendelse. Han begræder dem der betragte livet som en »*køkkenhave*« og kun kan se grøntsagernes nytte og ikke ænses roser og liljer, der udfolder »*skønheds himmelske Blomst*«. Molbech beklager i forbindelsen med udgravning og opløjning af gravhøje også stærkt den »*Vindesyge*«, der har bragt ordet nytte i så slet ry, at det er blevet identisk med »*Ødelæggelse og Forvanskning*« af »*Alderdommens Levninger*«.

Symptomatisk for Molbechs position i overgangen mellem national og patriotisk diskurs er hans syn på bondestanden. Den patriotiske diskurs udpegede borgernes indstilling, deres fædrelandskærlighed i tidens ord, som afgørende for samfundets lyksalighed og rigdom. Bondestandens forædling blev således et afgørende element i det patriotiske projekt. Bonden skulle gøres vindskibelig, fædrelandskærlig og oplyst; dvs. produktiv, forsvarsvillig og fri for gammel overtro. Molbech lægger en vis afstand til dette. I omtalen af en anlagt kanal, der dels fremmer brændetransporten, dels forskønner naturen, opererer han med at et sådant opdragelsesprojekt er i gang,

men regner det som »andres« og stiller sig en smule tvivlende an overfor succesen: »*En anden Hensigt med dette ret smukke og hensigtsmæssige Anlæg er, at ogsaa Egnens Almue paa Helligdagene skulde samles her til Glædeslag, og vinde Smag for renere Forlystelser end dem, der søges i Kroerne. Hensigten er ædel; om dens Udførelse, der vist nok udfordrede virksom Deeltagelse af dannede og gieldende Mennesker udenfor Bondestanden, har virket noget af Betydning, veed jeg ikke; men klart synes det mig, at man ved at ville arbejde paa Bondestandens Forædling, ogsaa mere end hidtil burde tage Hensyn paa dens Forlystelser*«. ²⁵

Ved at lægge vægt på bondestandens forædling er Molbech delvis i tråd med det patriotiske projekt, der dog snarere ville fremme deres vindskibelighed og mådehold end nydelse af naturen. Molbech er mere interesseret i bondestandens forædling i et æstetisk perspektiv. ²⁶ Ved synet af en velpasset bondehave reflekterer han over have dyrkningens potentielle indflydelse på bondestanden, og lægger bevidst afstand til det økonomiske rationale, der havde ligget bag fx Det kongelige Landhusholdningsselskabs indsats for at fremme bøndernes have dyrkning: »*Det varede længe før jeg kunde glemme denne Have; og da Oeconomien aldrig ret kan blive Hovedsagen hos mig, tænkte jeg mig først, hvor munter og livlige vore Landsbyer og adspredte Bøndergaardte vilde blive, naar vi dem omringede med saadanne Haver. Uvilkaarlig maatte jeg da ogsaa tænke paa, hvorledes ikke blot Bondens Pung, men ogsaa hans Sædelighed kunde vinde ved den forøgede Virksomhed og behagelige Afveksling, som den blide Have dyrkning, en Syssel, der nærmer Mennesket saameget til det Skønne i Naturen, kunde forskaffe ham. Det er en almindelig, og mig synes ikke glædelig Erfaring, at Folk af denne Classe ikke blot savne næsten al Sands for det*

*Skiønne; men at de og saare sielden vil lægge Vind paa nogen Frembringelse, der ikke lover øieblikkelig Fordeel. Jeg er ikke af dem, som kunne ønske denne Folkeklasse en unaturlig Cultur; med det synes mig, at Havedyrkning er en af de rolige, fredelige Sysler, der fortiene og behøve Opmuntring og fuld Opmærksomhed hos dem, der arbeide paa Bondestandens sande Forædling».*²⁷

Molbechs argument for bondehaver er dels æstetisk af hensyn til landskabet, dels økonomisk for bondens pung og landets økonomi. Men først og fremmest er genstanden for hans opdragelse bondens indstilling til naturen og sansen for det skønne. På den ene side synes bondestanden at have en egen kultur, idet forædlingen af den skal være sand og ikke unaturlig (altså en vis kulturrelativisme), men sansen for det skønne i naturen figurerer på den anden side som et absolut gode. I sit syn på bondestandens kultur er Molbech i 1811 derfor tættere på den patriotiske opfattelse end den nationale.

Dette indtryk forstærkes hvis man sammenligner med hans »*Etnografisk Skizze af en jydsk Hede-Egn i Lystrup-Herred, med enkelte Bidrag til Skildringen af den danske Almues Leveskik og Klædedragt, og de dermed i et halvt Aarhundrede foregaaede Forandringer*« fra 1840 skrevet i et rendyrket nationalt perspektiv.²⁸ Her er Molbech langt fra forædlings-tankegangen. Tværtimod opfordrer han politiet til at lade være med at gribe ind i bondestandens Ride-sommer-i-by-skikke og i stedet vise »*artighed*« mod en af de »*smukkeste og mest poetiske Folkefester*«. Molbech skriver i den *etnografiske skitse* mindst ligeså meget om den sjællandske almue, som han mener længst har holdt fast ved det gamle og nationale.

Anderledes i hans *Ungdomsvandringer*, hvor den sjællandske befolkning slet ikke nævnes, mens den fynske og jyske befolkning i anden del

af ungdomsvandringerne fra 1815 omtales – om end kort. Da »det fynske« skal karakteriseres roses de mange levende hegn og »*Folkenes raske udseende og pyntelige Paaklædning*« som faktuelle oplysninger på samme niveau. Molbech beklager, at hans rejse er for hastig og kort til »*at gjøre Bemærkninger over det Eiendommelige hos Folket i Jylland, eller over Cultur og Industrie i dette Land; og de flygtige Iagttagelser, jeg havde Lejlighed til at gjøre, er det saameget mere overflødig at nedskrive, som man har Bidrag nok til Jyllands oconomiske Beskrivelse. Overhovedet fordrer det langt mere Tid for den Reisende, der ikke ved jævnlige Samliv med Almuesfolk er hiemme i deres eiendommelige Væsen og National-egenheder, at blive bekiendt med det Særegne og Udmærkede hos forskellige Provindsers Almue (...)* At Jyderne, fremfor Indbyggerne i nogen anden af Danmarks Provindser, have bevaret nationale Egenheder, Levninger af gamle Sæder og Skikke, Fortids-sagn, Sprogegenheder, Religiøsitet, og overhovedet af udmærkende National-character – er en almindelig erkiendt Sanhed, som jeg endog under et saa flygtigt Ophold en og anden Gang kunne finde stadfæstet».²⁹ Der sker et glide perspektivskift i dette citat. Molbech starter med, at det ejendommelige hos folket, kultur og industri i givet fald ville være emner under Jyllands økonomiske beskrivelse, dvs. i et patriotisk perspektiv på folket som producenter. Dernæst fremhæver han forskellene mellem provinsernes befolkning i forhold til almuens almene »*Væsen og Nationalegenheder*« som det man kunne undersøge (og foreslår oven i købet næsten feltarbejde som en nødvendighed). Her har almuen altså en særlig kultur, der dog omtales som national, samtidig med at der synes at være egnsvariationer. I sidste anmærkning bekræfter han imidlertid en for samtiden almen formodning om

den jyske befolkning som dem, der har bevaret mest af fortidens kultur, sagn, religion, sprog og »*nationale Egenheder*«, og her er vi nærmest ovre i den national-romantiske idé om bondebefolkningen – særlig i periferiområder – som en ruin over fortidens, den oprindelige og dermed sande nationale kultur.

Men hverken det patriotiske eller det nationale perspektiv på folket udfoldes for alvor i Molbechs vandringer. På trods af at han rejste som national turist var bondekulturen i 1811-15 endnu ikke »opdaget« som den fornemste repræsentant for den nationale kultur. Folkelivet og folkekulturen var ikke blevet interessant i sig selv. Molbechs opgør med det patriotiske nytteperspektiv og den statistiske og topografiske genre udelukkede imidlertid, at det patriotiske forædlingsperspektiv på folket kunne spille anden rolle end som patriotiske *mind slips*. Derfor bliver folket i høj grad overset og udgrænset i Molbechs vandringer og hans landskaber næsten mennesketomme.

»*Det billede naturen her prægede i mit sind og den følelse hvormed jeg modtog det*«

Hvis Molbechs interesse for folket overvejende var patriotisk eller fraværende, var hans landskab til gengæld overvejende nationalt. Naturen var i modsætning til folkekulturen objekt for nationalisering og emotionalisering. Han priser således jævnlige de scenerier han finder karakteristisk danske; at et landskab er »dansk« er en angivelse af dets høje værdi. Selvom hans vandringers første del foretages og udgives før tabet af Norge i 1814, spiller denne del af den danske helstat en meget begrænset rolle i hans fædrelandsbegreb. Den patrioti-

ske opfattelse af flere nationer, der levede side om side i samme fædreland bestående af Danmark, Norge og Hertugdømmerne, synes hos Molbech afløst af det nationale fædrelandsbegreb, hvor hver nation har sit eget fædreland. Norge nævnes kun enkelte gange og kun i forbindelse med borgerne, det norske landskab er udgrænset i teksten. Den nationale glemsel er lige så central i skabelsen af nationen som erindringen. Molbechs tekst kan ses som et led i naturaliseringen af den danske stats nye afgrænsning, af Danmark som en nationalstat.

Molbechs rejse i Danmark var led i en national og æstetisk praksis: Fædrelandet skulle forsvares som mulig genstand for oplevelser. Ideen om oplevelser som eftertragtede hænger sammen med tidens æstetiske teorier om det *sublime* som et centralt felt i selverkendelsen. Ved mødet med det ufatteligt store i naturen – det uforståelige, uoverskuelige og ukendte – tænkes det sublime eller det ophøjede at opstå, ved den grænseoverskridelse som det uendeligt store i sanseverdenen afstedkom i jeg'et. Overrumplingen i individets møde med det »rædsomt skønne« betød at individet måtte forholde sig til nye sider af sin egen karakter og dermed erkende sig selv.³⁰ Naturoplevelsen blev dermed et afgørende medie for selvets bearbejdelse, udforskning og navngivning af hidtil uanede væsenskræfter og dermed for subjektiveringsprocessen.

Det var derfor helt afgørende at Molbech kunne vise det danske landskabs potentiale for stemninger og storladne indtryk. Han forsvarer allerede fra starten, at man ikke kun skal have øje for det skønne og »*prise Alt (...) Herligt uden for sit gamle Fædreland*«, tværtimod hævder han flere gange Danmarks fortrin frem for udlandets: »*Nok havde jeg set af mit Fødeland, for aldrig at glemme dets Skønheder, for blandt Helvetiens him-*

Figur 3. P.C. Skovgaards maleri »Sommerdag. Strand ved Møens Klint« fra 1843 modsvarer Molbechs opfattelse af Møns Klint som et vildt og storladent bjerglandskab. Skovgaard ville ligesom Molbech vise, at det danske landskab kunne måle sig med udlandets. Enkelte mennesker har sneget sig ind i billedet og er med til at forstærke (evt. fordreje) indtrykket af naturens overvældende dimensioner (Storstrøms Kunstmuseum, Maribo, fotograf: Hans Petersen).

*melhøje Klipper og Italiens vellystige Lunde, blandt Nordens Isfælde og i Sydens evige Blomsterhave at mindes Danmarks skønne Natur, og lydt at forkynde dens Priis, uden at lade mig døve af hines skraldende Røst, som gierne vilde indbilde os, at da Naturen udgød sin Skønhed og Fylde over Europa, standsede den ved Eideren.*³¹ Et ideallandskab efter international målestok var ikke motivet for Molbechs beskrivelser.³² Molbechs motiv er, karakteristisk for den nationale turist, det særegne danske, hvilket han priser både i forhold og i modsætning til den generelle internationale målestok for skønhed. For selvom Molbechs perspektiv er nationalt, tyer han alligevel

til den internationale æstetik, når han skal rose sit fødeland. Ved udsigten over havet fra Marienlyst på Møn mener han således at have et »Skuespil, saa stolt og ophøiet, at vi behøve at reise nogle hundrede Mile, for i Bugten ved Neapel, i det calabriske Sund eller i Hellesponten ved Constantinopel at finde Noget, som er værdigt at lignes ved dette.«³³ Dette hævder Molbech nok så kækt uden selv at have været uden for Danmark. Men han er helt på det rene med hvilke lokaliteter, der rummer efterstræbelsesværdige oplevelsesmuligheder i følge den internationale målestok, hvilket viser »den internationale grammatik« som et centralt element for det nationale per-

spektiv.³⁴ At lede efter det særegne ved egen kultur og landskab er et alment træk ved den nationale diskurs, et paradoks der forstærkes af, at nationernes unikke træk sammenlignes og konkurrerer bl.a. ved Verdensudstillingerne i sidste del af 1800-tallet, der kan sammenlignes med nationernes verdensmesterskab.³⁵

Den internationale landskabsopfattelse betød oven i købet en særlig udfordring for en dansk national turist, idet bjergene var datidens svar på det mest »sublime« landskab. Her kunne sjælen for alvor rystes. Bjergene var desuden associeret med Schweiz og frihedstrang og lovprist af J.J. Rousseau. Dette indebar særlige problemer i det flade Danmark og gav fra slutningen af 1700-tallet de »norske partier« en central betydning i danske stemningshaver med høje, smalle broer og brusende vandfald.³⁶ Her kunne sjælen gyse og forandres i mødet med det rædsomt skønne.

Molbech gør da også særligt meget ud af Stevns og Møns Klinter, de eneste to steder han finder noget, der kan sammenlignes med bjerge: »Du, kære Carl, som af Øiesyn kiender Bierglandes Natur, og som blandt Norges Klipper med Henrykkelse har følt og nydt den høie Skjønhed, hvorom jeg blot har Anelse – Du vil uden al Beskrivelse kunne forestille Dig, hvad og hvorledes jeg følte, ved førstegang at see noget, der havde Lighed med et Field. Dog var det langt fra, at det Nye og Forunderlige, som jeg her fandt, var fremmedt for min Siæl, eller at mit Øie med forkialet Blødhed fandt sig saaret ved de haarde og skarpe Former, som det her førstegang mødte i Naturen«. ³⁷ Således henrykker Stevns Klint Molbech, men på Møns Klint finder han i endnu højere grad et dansk modsvar på bjergenes fortryllelse, her finder han den store naturoplevelse og oplevelse af altet og enheden i naturen: »Det var paa Klintens høieste Pynt, den

saakaldte Dronningstol, hvor jeg første gang nød det stolte Syn, det herligste af alt, hvad her Naturens beskuelse skienker os, i det vi i et eneste Blik sammenfatte Himmel, Hav og Jord. Hine, ved deres Uendelighed og eenhed, opløfte Sindet mod det Evige, og intet afdrager det fra den ene, store Følelse: at Alt er eet«. ³⁸ Molbechs oplevelse af Møns Klint var imidlertid ikke bare en universel erfaring af selvets plads i altet og uendeligheden. Kort forinden har Molbech identificeret Møns Klint som indbegrebet af det særligt danske: »Dejlige Bøgeskove omkrandse Klipperne paa den høie Kyst i en Strækning af halvanden Miil. Dalenes blide Ynde er søsterlig forenet med Fieldenes Kraft. Vi gienkende det herskende i Danmarks Natur, selv hvor Egnen synes os ny og fremmed«. ³⁹ Billedet af de lyse bøgeskove der spejles i det blå hav genkendes fra de samtidige fædrelandssange. Inspireret af den franske filosof Michel Foucault kan man sige at Molbechs bedømmelse er udtryk for et »nationalt blik«, der konstruerer det nationale landskab ved at undersøge og beskrive, hvilke typer natur der lever op til denne betegnelse. Det særlige danske landskab konstitueres i denne periode ved at beskrives og bemales af digtere og malere, herved installeres et nationalt blik i synet på omgivelserne. Den subjektivering der er forbundet med de sublime øjeblikke, med selvets erfaring af sig selv i verden, bliver således også en national subjektivering; en erfaring af selvets særlige følelser for et afgrænset udsnit af verdens natur.

At udpege det særligt danske landskab er imidlertid ikke hovedtemaet i Molbechs vandringer i national toneart. Hovedtemaet er beskrivelsen af landskab og fortidslevn i forhold til de »indvortes stemninger«, de afføder. I den forstand er Molbech eksemplarisk for den første generation af turister, der kan sammenlignes med et kosmo-

politisk broderskab med deres hyppige litterære referencer og sammenligninger af udsigter med malerier af internationalt anerkendte malere.⁴⁰ På denne vis er de børn af 1700-tallets *cult of sensibility*; den følsomme litteratur og stemningshaverne, hvor særlige situationer og miljøer tildeles bestemte forventede følelsesmæssige reaktioner.⁴¹ Brevgenren, som Molbech også benytter i en stor del af bogen, var foretrukket, idet den gav intimitet og naturliggjorde, at beskrivelsen af begivenheder ledsagedes af beskrivelser af de følelser de udløste.⁴² Som Foucault har påpeget, er brevgenren i øvrigt klassisk for selvets arbejde med sig selv. Idet en *anden* er nødvendig i refleksionen og objektivering af sjælen, der åbnes for andres blik og dermed for ens eget.⁴³

Med følelsernes tekstualisering, beskrivelsen af hvilke følelser der vækkes og hvordan de opleves og kommer til udtryk, virker den følsomme litteratur som følelsesforskrift og således også Molbechs beskrivelser. Specifikke scenerier tillægges en fast følelsesmæssig forankring, et bestemt årsag-virknings-forhold mellem sceneri og følelse fastlægges. Nåleskov er »*dunkel, vinteragtig*« og gør en »*underlig til mode*«. Bøgeskov »*smiler*« derimod og er »*lys og munter*«. Bygninger giver kontakt til fortiden, som beskrevet ovenfor, eller virker med »*opløftende højhed*«. Der knyttes ofte aktive handlingsord til det beskuede som »*vækker, fængsler og rører*«. Det beskuede tillægges menneskelige egenskaber og »*smiler, skinner varmt i møde, er venlig, byder velkommen* osv. Omvendt er det Molbech ikke bryder sig om »*ubehageligt, anstødeligt*« osv. eller blot negationen af de positive egenskaber. De områder, han finder uden afveksling, vækker ikke hans begejstring; flade landbrugsområder uden skov og udsigtspunkter. Særlig udsøgte partier, der levede op til 1700-tallets »pittore-

ske« doktrin sammenlignes derimod med malerier: »*Nu skulde jeg da være heel lystig og vel til Mode; rundt om mig er det jo saa landligt, saa arkadisk og naturligt, at ingen Watteau eller Voss kunne male det bedre. Her uden for er Agre og Enge, Træer og Hytter, Græs og Korn, Heste og Køer og Bønder – kort sagt, alt hvad jeg kunde behøve til en sjællandsk, Riber-Vossisk Idyl, paa en Hyrdinde, eller rettere en Malkepige nær*«. ⁴⁴ Overgangen fra hyrdinde til malkepige er nærmest sindbilledet på skiftet fra rokokkens internationale landskabsteater til det romantiske, konkrete, nationale landskab med et levende folk.

Ikke kun det lyse og lette er positive ord for Molbech, også det højtidelige og ensomme er eftertragtelseværdigt: »*Hertil kommer Egnens Charakter, der synes mig at være en vis sørgmodig, høitidelig Skjønhed, forenet med landlig Stilhed og dyb Eensomhed, der oplives ved enkelte nydelige, men indskrænkede Udsigter, som man hist og her opdager*«. ⁴⁵ Ensomhedsfølelsen forbindes gang på gang til skoven: »*I den dybeste Eensomhed vandrer jeg i Skovens Hvælvinger, og drømmer mig langt borte fra Verdens Uro og Menneskers hvileløse Stræben*«. ⁴⁶ Men ensomhedsfølelsen er ikke negativ. Tværtimod opfatter han altid skovvej som »*lystvej*«, her føler han sig »*mest hjemme i Naturen*« og er en egn »*ganske skovløs*« er den også »*uden malerisk Skjønhed*«.

Ikke kun skov og enge, den blidere del af naturen, giver anledning til følelser. Det sublime optræder som nævnt i forbindelse med det stærkt kuperede terræn: Stevns Klint med sin risiko for nedstyrtning giver en »*slags rædsom Skjønhed*«, Sommerspiret ved Møns Klint giver indtryk af en »*vild, chaotisk verden*« og en bro der i »*ikke ubetydelig Højde forbinde to klipper*« over en brusende strøm giver et »*rædsomt skjønt Nedsyn*«.

De følelser Molbech knytter til de

forskellige landskabstyper svarer til forskrifterne i de internationale stemningshaver. Centrale ikonografiske elementer i stemningshaverne som grædepile og (evt. falske) gravsteder skulle udløse en begrædelig stemning og deraf de ønskede tårer. Mest berømt var Rousseaus grav på poppeløen ved Ermenonville, men Molbech finder en passende parallel i graven for en lille afdød datter i skoven ved Gisselfeld. Graven er »af alle de Steder i Haven, som ved Konstens Virken have vundet høiere Betydning for Følelsen, det mest udmærkede«. Og selv om Molbech egentlig går ind for at folk begravnes ved kirker, gør han her en undtagelse: »At flytte Rousseaus Lig fra Poppeløen i Ermenonville til Parisernes saakaldte Pantheon, hvor de vel dyrke de samme Guder, som ellers overalt, var ikke bedre end Kirkeran. Jeg nægter heller ikke, at denne Gravlund er maaskee det kiæreste af alle de Steder i Gisselfeldts Haver, som min Følelse udmærkede«. ⁴⁷ Molbech kender det internationale symbolsprog og skønt delvis i opposition (se videre nedenfor) til dets betydning for havearkitekturen, erkender han den tilsigtede virkning.

Stemningshaven skulle lede den vandrende fra den ene stemning til den anden, men højdepunkterne er for Molbech den sublime oplevelse af, at være »et med Naturen og Altet, at opløfte Sindet mod det Evige« med andre ord i pagt med den organistiske opfattelse af nation og landskab som et hele, et udtryk for Guds mangfoldige skaberværk. Ofte giver han da også udtryk for, at de indtryk, de forskellige landskaber giver, kommer passivt til ham; han tolker blot de følelser natur og fædreland »indgød deres tro søn«.

Det er først og fremmest synssansen naturen taler til (i Molbechs tilfælde): »Naar da Øiet har inddrukket det store Syn og Aanden er opfyldt af den ene, opløftende Følelse, da leder den os med elskende Omhu fra den bratte Klippetind

ned i dalens Dyb for at den jordiske Ynde, forenet med høiere Skjønhed, kan blive en fortryllende Udvikling af den store eenhed, og Følelsen opløse sig og meddele sig til flere indtagende Anskuelser«. ⁴⁸ Turistens perspektiv er derfor i mere end en forstand et *blik* der installeres, idet de andre sanser træder i baggrunden for udsigterne, billederne og deres indvortes virkning. Kun ganske få gange nævner Molbech lyde og lugte og aldrig taktile erfaringer (blødt, saftigt, græs der kilder eller hvad man nu kunne forestille sig). Det er i den forstand først og fremmest malerkunsten, der er model for »opdagelsen« af det nationale landskab. Turisten rører ikke ved det nationale landskab men røres af det.

»Hvorvidt ethvert Land bør have sin egen Havekunst«

Molbechs idé om enheden mellem natur og menneske som det største, enheden af nation og national-landskab og -historie, implicerer en *relativ* kulturopfattelse. Molbech bemærker et par steder, at fænomener som kunst og krigskunst må »bedømmes af hensyn til Tiden hvori det blev til«, ligesom han opererer med flere samtidige skønhedsbegreber, idet han på et tidspunkt udbryder: »Var jeg Landmand, vilde jeg have fundet Veien til Bregentved usigelig skøn, da den førte gienem lutter veldyrkede Marker«. ⁴⁹ Andre steder sætter han sig imidlertid til smagsdommer og taler etnocentrisk om »Smagløshed«. Først og fremmest går hans kulturel relativitet på forskelle mellem nationer. Således mener han »ethvert Folk« har »sin egen Bygningsart, og at deres Charakter heri, som i andre Mindesmærker og Konstværker, kiendelig har afpræget sig«. Han finder det underligt (i anledning af Napoleonskrigene) at se spaniere i Sorø: »at se Skarer af en fremmed, sydlig Na-

tion, ligesom ved et Trylleri, flyttede til Danmark, iberiske Folkefærd paa Herthas Ø«. ⁵⁰

Hans natur- og kultursyn kommer dog klarest frem i hans ideer om haver. Hans ideal-have er i harmoni med den omliggende natur og søger ikke at overgå eller forvrilde denne, den lever op til forestillingen om enhed mellem natur og kultur som det ideelle. En af de herregårdshaver der lever op til hans ideal er Gisselfeld: »Vel ere de ikke af hele Miles Omfang og bramme ei med nogen ødsel og utidig Pragt; men de vidne om reen Konstsmag, og slutte sig med en fuldkommen Harmonie til den nærmest omgivende Natur, saaledes at Haven kun synes at være Forgrunden til det Landskab, hvortil Udsigten er aabnet. Meget heldigen er Stedets Beliggenhed nyttet, og enhver Forskiønelse er ikke konslet; men ligesom fremsprungen af Naturen selv. Naar en saadan Plet, hvor en skøn Natur er forædlet med naturlig Sands, tilfredsstiller det uforvænte Øie, naar Siælen finder Hvile og Fred i den lille Verden, der omfatter enhver naturlig Skiønhed, som Landskabet selv kunde frembyde: da savne vi ikke større og mere konstige Anlæg; men glæde os ved, at man har tilladt Naturen at udvikle sig selv, og ikke fortrængt den ved fremmede, sammendyngede Prydelser. Jeg vilde kalde denne Have ved Gisselfeldt en egentlig dansk eller siællandsk Have; thi det er denne Natur hvis Billeder her er dannet, at her næsten Intet er, som jeg i denne Henseende vilde ønske borte«. ⁵¹ Ideelt set skal (have-)kunsten hjælpe naturen på vej, danne den efter »idealets billeder« og »overvinde Vanskeligheder, som Naturen alene ei kunde seire over«. Molbech finder »dobbelt Skiønhed« i foreningen mellem »skabende Natur og dannende Konst«. Idealet er en »Naturhave eller en Samling af Naturscener«. Hvis havekunsten derimod ikke bygger på den allerede værende natur bliver den »barnagtigt

Legeværk«. Kunsten skal »agte Naturen«, stræbe at ligne den men aldrig søge at overgå den. Mennesket kan højst række naturen en »hiælpsom Haand« med at udfolde sin skønhed.

Med den omliggende natur som ideal for haven, dvs. en stedsligt bundet kultur, bryder Molbech sig heller ikke om den ældre havekunst: »At ville opnaae Idealisering, ved at sammenpække Naturens rige Mangfoldighed i et snevert Rum og dyngde de forskielligste Naturscener saa tæt paa hinanden, som Billeder i en Perspektivkasse, er i Grunden kun barnagtigt Legeværk, der frembringer en dvergagtig, forvoksen Natur, ligesaa uharmonisk, som de gamle stive Konsthaver ere livløse og uæstetiske«. ⁵² Skønt stærkt kritisk over for det han kalder »arkitektoniske Haver«, bliver Molbech i løbet af vandringerne efterhånden mindre afvisende over for tanken om, at de muligvis er mere »paa deres Sted« i Italien. Den engelske, internationale stemningshave er Molbech også stærkt kritisk overfor, omend han berømmer haverne ved Gisselfeld og Liselund, som man regner til denne kategori. Han bryder sig således ikke om huse »bygget halv i norsk, halv i chinesisk Smag«, og slet ikke kunstige gravhøje og bautasten. For at give den rette virkning må nationens erindringsgenstande være ægte. Når stemningshaven fortolkes indenfor den nationale diskurs bliver 1700-tallets yndede kineserier (her ved Dronninggård) upassende elementer: »Et chinesisk Lysthus paa en Ø mangler ikke. Kan det more Nogen, for Øjeblik at see sig henflyttet i dette stive indmurede land, Culturens Aartusinder gamle Svøbebarn: saa finder man her Alt, hvad man af Bohave vil finde i et saadant Huus i China selv. Theevandet maa her smage ret chinesisk, og dobbelt maa man der føle den Afhængighed, hvori en feig, slavisk Nation, uden Aand og levende Kraft, holder den hele europæiske Verden ved

Figur 4. Efter følelsen af at være et med naturen og altet på Møns Klint nød Molbeck den indtagende jordiske ynde i haven ved Liselund. Her har C.W. Eckersberg forevigtet samme »vilde nature« med en fossende bæk, der nærmest modsvarer et 'norsk parti' i en stemningshave. Her var der mulighed for frydefuld gysen og sjælelig udvikling ved mødet med det rædsomt skønne. Eckersberg besøgte i øvrigt Liselund få uger efter Molbeck (C.W. Eckersberg: »Prospekt af egnen ved Liselund på Møen«, 1809. Statens museum for Kunst.

sine *Theeblade*«. ⁵³ I løbet af bogen udvikler Molbech sin kritik af stemningshaven: »Her bør vist ikke paa nogle Tønder Land sammendynges gothiske Taarne og græske Templer og chinesiske Lysthuse, nye Ruiner og kunstige Gravhøie eller Offersteder – og hvad mere af slikt Legeværk, man har indført i den nyere Havekunst (...) Lad Naturligheds-Sløret, bag hvilket dette vil skiule sig, være nok saa tykt; det bliver derved stundom desmere modbydeligt«. ⁵⁴

I lyset af det nationale kulturbegreb bliver han i løbet af vandringerne mere og mere positiv overfor den ældre havekunst, idet han ser den franske havekunst som »særegen fransk«, og problematiserer forestillingen om at kunne udvikle universelle regler for havekunst, der ville kunne benyttes i alle lande og til alle tider. Barokhaven havde således sine »eiendommelige Fortienester«, som man ikke må »glemme eller ringeagte«. I stedet udvikler Molbech ideen om en national have: »Jeg troer desuden, at man ved Havers Anlæg i de forskellige Lande ofte har taget alt for lidet hensyn paa noget egentligt karakteristisk, eller paa Naturskønhedens særegne Charakter i hvert enkelt land, og tidt uheldigen efterbetet en fremmed Aand, som Naturen aldrig ret vilde lade sig paatvinge; (...) Burde ikke selv det Nationale, om saadant gives, aabenbare sig i de forskellige Landes Haver? Dette skulde slet ikke udelukke, men underordnes de almindelige æstetiske Grundsætninger for den skønne Havekunst, som plastisk Konst; ifald disse nogensinde kunde bringes til Eenhed og Almindelighed. Burde vi ikke kunne eie danske Haver, ligesom man i Engelland har engelske?«. ⁵⁵ Molbech udvikler denne idé side om side med ideen om den »Skønheds Grændselinie imellem vild Natur og arkitektonisk Konst, hvorimellem alle nyere og ældre Haveanlæg synes at svæve«. ⁵⁶ Kulturrelativismens

dilemma tydeliggøres her på overgangen fra patriotismens universelle regler og kosmopolitiske grammatik til nationalismens geografisk og kulturelt begrænsede sandhed. ⁵⁷

Den nationale turists forståelse for det patriotiske landskab er i skred, og Molbechs læsning af stemningshavens internationale ikonografi er kritisk. Hans blik på og læsning af den eksemplariske iscenesættelse af de patriotiske ideer i en stemningshave, Mindelunden ved Jægerspris, som han besøger i forbindelse med ungdomsvandringernes anden del: *Fragmenter af en Dagbog skreven paa en Reise i Danmark* (1813), bliver da også overvejende national: »I denne finder man vakkre Anlæg og herlige lange Løvhvælvninger, giennem hvilke man nærmer sig den Lund, som er helliget Historien og Erindringens Evighed. Der staae de hist og her, ved Siden af Gangene, under unge Bøges tætte Løvtag, disse hvide Stene, hentede fra Norges Marmorfælde, skønne af Form, hver med et Navn – og disse Navne er Danskes og Norskes, hvis Minde lever længere end alt Marmor. Her maa det dog vel være en Dansk tilladt, at vandre med hellig Ærefrygt, med glad og begejstrende Følelse, om denne ogsaa skulde være levende nok til at blive, hvad endeel pleie at kalde Sværmeri, for at betegne noget i deres Mening heel Barnagtigt, Fantastisk, som de ere kolde og forstandige, eller kloge og fornemme nok til at smile over. – Gierne træder jeg ind i Sagas Lund og læser de Navne, hun har tegnet paa sine evige Tavler; gierne vilde jeg ogsaa ret ofte vandre i denne danske Bøgelund, og jævnlig standses af en Mindesten, der med stille Skønhed hæver sig i den venlige Natur, over grønne Enge, hvor en rig Flor af Kiærminder overalt kaster sin himmelblå Farveskiær og ligesom vinker Danmarks Piger, at flette Krands til Heltenes Mindestøtter«. ⁵⁸ Det er ikke den gode patriot men en dansk, der van-

drer her. Molbechs oplevelse af historie, natur og følelse for fædreland er integreret i national-romantikken »sværmeri«, som han forsvarer over for den mere rationelle »kolde« tilgang til historien. Men hans lyst til at ligne fortidens helte er samtidig i tråd med de didaktiske overvejelser, der lå bag Mindelunden.

Molbech synes at være den eksemplariske følsomme vandrer, men det er påfaldende at tabet af Norge ikke problematiseres eller blot nævnes i en bog, der udkommer et år efter denne begivenhed. Ikke engang i omtalen af den park, der med sine mindsten netop pointerer danske og norske som statsborgere og gode patrioter i samme fædreland, nævner Molbech tabet af Norge, men taler kun om glæden ved som dansk at kunne vandre her. De unge piger der skal bekrænse heltens minder (et yndet ritual i de patriotiske mindehøjtideligheder i anledning af slaget på Reden 1801⁵⁹), skal i Molbechs nationale verdensbillede være danske. Den nationale glemsel udgrænser Norge og naturaliserer helstatens endeligt og nationalstatens fødsel ved at forbigå det i tavshed.

Molbech ser også Mindelundens bøgertræer som særlig danske og er kritisk over for den eksisterende egeskov og fyrreskov: »Langt mindre behagede mig de stive, mørke, snorlige Gange i en Fyrreskov i den saakaldte Slotshave, hvor endeel, saavidt jeg hørte, af de ældste Mindestene ere opreiste«. ⁶⁰ Fyrreskoven kunne tolkes som et »norsk element«, passende for en stemningshave, der netop fremhæver enheden af Danmark og Norge, men i Molbechs nationale perspektiv er det et fremmedelement. Han kritiserer også ombygningen af den udgravede jættestue (Julianehøj) så den ikke »vedkommer Hedenold«. Omlægningen af Julianehøj (der også kan synes noget voldsom for vore dages historieforståelse og bevaringspolitik) var imidlertid ikke et

mislykket forsøg fra Ove Guldberg og Johannes Wiedewelt side på at »bevare« en oldtidshøj. Formålet var at skabe et »minde« over oldtiden, der gav omgivelserne »prægtig anseelse«. Anlægget skulle vække en bestemt stemning; respekt for kongemagten ved at forbinde den til fortiden.

Mindelundens forherligede personer var udvalgt på baggrund af Ove Mallings patriotiske kanon. En enkelt skilte sig imidlertid ud: mindestenen for enkedronning Juliane Maries bror, hvilket må forstås i forhold til samtidens politiske situation og patriotiske diskurs.⁶¹ Molbechs nationale læsning af mindelunden stødes forståeligt nok af dette: »Det kunde da heller ikke andet end være mig paafaldende, at en tydsk Prinds, som jeg ikke veed har mindste Fortieneste af Danmark, her i denne Nationalhelligdom har faaet det største og anseeligste Mindesmærke«. ⁶² I et nationalt perspektiv kan norske støtter nok anerkendes om end den bagvedliggende årsag til deres placering forbigås eller overses, men en støtte for en tysk prins giver simpelt hen ingen mening. Som national turist var elementer i det patriotiske landskab komplet uforståelige for Molbech. Selvom Molbechs landskabsopfattelse også indeholder træk fra den patriotiske diskurs, anfægtes den i mødet med et konkret »patriotisk landskab«, dvs. en park organiseret efter de patriotiske idealer. Hans blik på landskabet kan derfor siges at være fortrinsvist nationalt.

»Om hvad jeg har set og hvorledes jeg saa det«

Molbech slutter sine vandringar »på Naturens og Historiens Mark« med en epilog i 1815, hvor han tager afsked som han begyndte; med fædrelandskærligheden som drivkraft bag sine beskrivelser og de formodede læsers

Figur 5. Man aner en del af de faste elementer i stemningshaven: eremithytten, den klassiske søjle, gravstedet, den spinkle træbro over en fossende bæk og den ensomme vandrer i Erik Pauelsens »Eremithytten i Næsseskoven« fra 1785-86, den stemningshave som Molbech tog afstand fra som »barnligt legeværk« (Moltkes palæ, Håndværkerforeningen, fotograf: Ole Tage Hartmann, Søllerød Museum).

udholdenhed og interesse. Fædrelandets fysiske afgrænsning er hans emnes begrænsning: »Thi Alt hvad Livet endnu har levnet ham af Skiønt og Elskeligt og Glædeligt, det lever og røres i den Kreds, som Danmarks og Dannerfolkets Grændser betegne; og hvad han udenfor denne kan tilegne sig, det vinder først sit fulde Værd og sin hele Betydning for ham, naar han kan omplante det paa Fædrelandets Bund og der bringe det til at spire og vox«. ⁶³ Molbechs tekst kan ses som et led i den proces, hvor helstaten omskrives til nationalstat. Helstaten rummede flere nationer, og fædrelandet var i den patriotiske diskurs et abstrakt udtryk for helheden, for det samfund der var bundet sammen af kongens person som landsfader. I Molbechs vandringer (og andre samtidige tekster) gennemvandles og konkretiseres fædrelandet til et stykke håndgribelig og afgrænset

natur, det udsnit af verdens overflade, der var bestemt af »Danmark og Dannerfolkets Grændser«. Det bliver dermed den danske nations udbredelse, der bestemmer fædrelandets afgrænsning. Og denne afgrænsning naturaliseres i Molbechs vandringer ved at Norge og særlig tabet af Norge udgrænses, og ved at Hertugdømmerne, og deres særlige blanding af dansk og tysk, slet ikke nævnes. Landskabet nationaliseres ved at læses som særligt og karakteristisk dansk. Herved impliceres ideen om en særegen naturtype som dansk og kun dansk, uden at denne idealtypisk danske natur sættes direkte på begreb. Kun i konkrete beskrivelser af det blide og venlige, af bøgeskov, eng og hav som elementer i de danske landskaber vokser den »danske naturtype« frem og tekstliggøres. Samtidig sammenlignes denne naturtypes oplevelseskvaliteter med de internationalt

anerkendte seværdigheder, og ikke overraskende anskueliggør Molbech de op-højede oplevelser, det danske landskab rummer mulighed for.

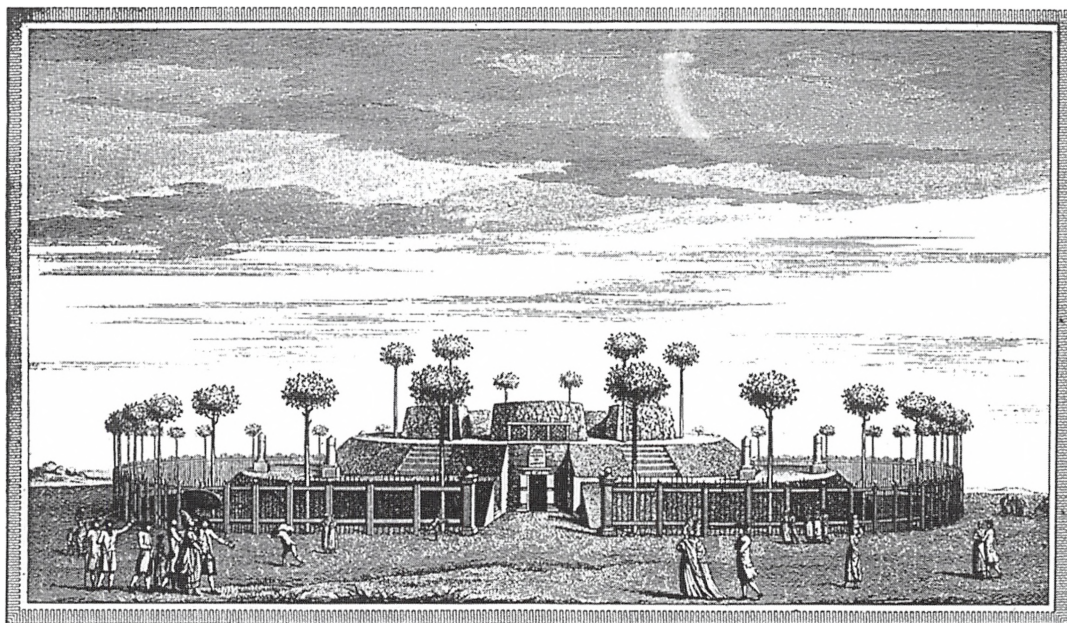
Molbechs vandringer nationaliserer dermed fædrelandet landskabeligt og dermed også delvis historisk. For den historie Molbech fortæller, er knyttet til det danske landskab og ikke mindst de fortidslevn landskabet rummer. Derved bagudprojiceres nationen og det nationale landskab som samstemmende enheder, idet de helte og erindringssteder Molbech vælger ud i landskab og historie altid kun kan være indenfor nationalstaten og om mænd af nationen, da hans vandringer er afgrænset til Jylland og Øerne. Når Norge ikke besøges naturligvis det, at de norske egne og den historie, der knytter sig til disse landskaber, ikke hører til den danske stat. Den del af historien der er knyttet til landskabet nationaliseres dermed, men Molbechs historiske subjekt er ikke et anonymt folk, men en række handlekraftige enkeltpersoner, der som loyale borgere og embedsmænd arbejder for fædrelandets gavn – helt i den patriotiske ånd. Også Molbechs syn på bondestanden er udtryk for hans ståsted i vadestedet mellem patriotisk og national diskurs. Bondestanden ses først og fremmest i et forældningsperspektiv, om end Molbech lægger ligeså meget vægt på deres æstetiske opdragelse som på deres sundhed og vindskibelighed. Folkekulturen har han slet ikke blik for; den er endnu ikke »opdaget«. Folket spiller derfor en stærkt tilbagetrukket rolle i teksten, ja faktisk bliver Molbechs landskaber først svagt befolkede, da han i anden bog når over Storebælt, mens Sjælland henligger nærmest menesketom. Folket er ikke subjektet i Molbechs verdensbillede og historie og derfor heller ikke objekt for nationalisering i hans beskrivelser.

I forhold til den historiske situation, der var ungdomsvandringernes kon-

tekst og et integreret led i samtidens diskurs, svarer det til, at landets afgrænsning er det prekære problem. Molbech naturaliserer (allerede inden det faktiske tab af Norge) Danmark som en nationalstat. At folket ikke er det historiske og dermed politiske subjekt, modsvarer den politiske situation, hvor enevælden nok var baseret på kontraktteoretisk grund, men folket som den egentlige suveræn først og fremmest fungerede som legitimation af enevælden som en samfundskontrakt mellem hersker og folk. Denne problematik synes imidlertid påfaldende fraværende i Molbechs tekst i forhold til de sidste ti-år af 1700-tallet, hvor forholdet mellem suverænitet, hersker og folkevilje vendes og drejes i utallige tekster.⁶⁴ Fædrelandets afgrænsning var essentiel i Molbechs samtid og ikke folkets politiske indflydelse. I den forstand afspejler Molbechs landskab ikke en realitet men den interne logik i den nationale diskurs.

Molbech (og hans samtid) stod midt i bruddet mellem de verdensbilleder eller logikker vi med eftertidens distance kan analysere og navngive som den patriotiske og nationale diskurs. Molbech måtte i dette perspektiv forholde sig til det patriotiske landskab som en realitet (fx Mindelunden ved Jægerspris) og som en konstruktion han kendte fra den topografiske genre. En genre, han skrev sig op imod men også måtte forsvare sig overfor og ind i mellem forfaldt til. Men han er også en af pionererne, der beskriver et stykke natur som »dansk landskab« og med de stemningsforskrifter, der er knyttet til vandringerne, åbnede og inviterede de til efterfølgelse.

At hans læsere (og vi) kan (gen-)kende et stykke natur som »dansk landskab« forudsætter fortællinger om landskabet som dansk. Jo mere vi får fortalt hvor dansk det danske landskab er, jo mere kan vi genkende det

Figur 6. Prospekt af Juliane Høj, der viser den af Johannes Wiedewelt projekterede terrassering og udsmykning af oldtidshøjen som Molbech tog så skarpt afstand fra. Kobberstik af J.F. Clemens fra P.T. Wandalls bog om mindestøtterne ved Jægerspris (Det kongelige Bibliotek).

som sådan. Følelser forudsætter et sprog, og som sansende jeg er man derfor altid henvist til det allerede formidlede. At se »landskaber« forudsætter den distancerede iagttagelse, der ikke er i en producent-praksis (fx landmand) men i en anden fx æstetisk, kontemplativ praksis⁶⁵. Kunstnere og forfattere udvikler, mer eller mindre økonomisk understøttet af overklassen, en sådan praksis i denne periode og med et tiltagende nationalt perspektiv.

»Landskab« forudsætter et subjekt, der står udenfor og betragter, men også længes efter at være del af landskabet. I den forstand konstituerer landskabet et særligt subjekt.⁶⁶ Med de æstetiske teorier om det sublime knyttes en særlig type subjektivering til naturoplevelser og dermed til landskabssyn. Molbechs tekst kan ses som led i den proces, hvor det nationale subjekt konstitueres eller italesættes – et individ med følelser for et bestemt

landskab og en bestemt historie i modsætning til det patriotiske subjekt, der i princippet kunne være borger i hvilket som helst fædreland, da kultur og natur var underordnet. I forhold til hvem der kunne anvendes til fædrelandets forsvar var denne subjektivering afgørende. Hvor det patriotiske subjekt krævede rettigheder (frihed og/eller ejendom) for at føle pligt til fædrelandets forsvar, var det nationale subjekt følelsesmæssigt og organisk bundet til et bestemt land og dermed »dømt« til at føle forsvarspligten, når dette »elskede fædreland« – de blide og venlige egne – blev angrebet. Når mennesket fysisk var født og havde trådt sine barnesko i et bestemt fædreland, ville det i den nationale og organiske logik for altid være fyldt med en »længsel«, som ikke kunne stilles noget andet sted på jorden end der, »*hvor vort Liv og vor Kiærlighed har fæstet sin Hierterod*«. ⁶⁷ Det nationale menneske var bundet til sit fædreland som

en plante med rødder, kroppen måtte blive inden for landets grænser, for at det nationale hjerte ikke skulle martræs af længsel. Den nationale sjæl blev i den forstand »den nationaliserede krops fængsel«. ⁶⁸ Det nationale landskab blev det »panoptikon«, hvor følelsen af at være overvåget overdøvedes af de store følelsers brusen og ideen om at være en del af enheden og altet – den store nationale organisme. Som national turist i det patriotiske landskab, var Molbech således med til at give mening til det nationale landskab og det nationale subjekt som centrale elementer i den nationale diskurs.

Noter:

Molbechs *Ungdomsvandring* er under genudgivelse ved Landbohøiologisk Selskab.

En varm tak til Søren Christensen og Signe Mellemgaard, mine kolleger ved Institut for Arkæologi og Etnologi, Københavns Universitet, for konstruktiv kritik og inspirerende kommentarer til arbejdet med denne artikel. Tak til redaktør Margit Mogensen for forslag til illustrationer.

1. Christian Molbech: *Ungdomsvandring i mit Fødeland 1*, s. XII.
2. En uddybende analyse af den patriotiske diskurs findes i min Ph.D.-afhandling: *Fædrelandskærlighed og borgerånd. En analyse af den patriotiske diskurs i Danmark i sidste del af 1700-tallet*.
3. Således finder man det beskrevet i en række sognetopografier, bl.a. hos Niels Blicher i *Topographie over Vium Præstekald*, 1795. Genudgivet flere gange.
4. Orvar Löfgren: Kulturarvets renæssans. Landskabsoplevelse mellan marknad och politik. *Rig 1-2, Kulturhistorisk Tidsskrift*, Lund 1997.
5. Som note 4.
6. Jeg bruger diskursbegrebet inspireret af Michel Foucault, der har vist hvordan vi ikke frit vælger vores udsagn og udsagnsform. Enhver diskurs har en afgrænset videnshorisont, der strukturerer og regulerer, hvad der overhovedet kan tænkes og siges. Diskursen er dels en bestemt struktur for den mulige tale, en begrebsstruktur og tænke-måde, dels de målrettede handlinger, der udføres i denne logik og giver mening til den.
7. Denis E. Cosgrove: *Social Formation and symbolic Landscape*, London 1984, s. 1.
8. Molbech: *Ungdomsvandring 1*, s. X.
9. Sst., s. VII.
10. Sst., s. XI.
11. Carsten Bach-Nielsen: Paradishave eller Jammerdal? Vækkelsesbevægelserne og deres eftervirkninger, i: Algreen-Ussing, Bek og Schierup Hansen (red.): *Har de en æstetik? De kulturelle bevægelsers brug og formning af byen og landskabets rum*, 1996, s. 23.
12. Molbech: *Ungdomsvandring 1*, s. 312.
13. Sst., s. 317.
14. Pierre Nora: Between memory and History, i: Nora (red.): *Realms of Memory*, New York 1996, s. 4.
15. Jvf. Benedict Andersons definition af nationer som »imagined communities«, i: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983. Se desuden Anette Warring: Kollektiv erindring – et brugbart begreb?, i: B.E. Jensen, C.T. Nielsen og T. Weinreich (red.): *Erindrings og glemslens politik*, 1996.
16. Lene Otto og Lykke Pedersen: Collecting Oneself. Lifestories and Objects of Memory, *Ethnologia Scandinavica* 1998, vol. 28.
17. Molbech: *Ungdomsvandring 1*, s. 338.
18. Se videre om oldtiden som folkefrihedstid i Tine Damsholt: Om begrebet folk, i: Stoklund (red.): *Kulturens nationalisering*, 1999.
19. Molbech: *Ungdomsvandring 1*, s. 23.
20. Sst., s. 18.
21. Man opererede fx med fædrelandsaltre, hvor den patriotiske »menighed« kunne aflægge ed og ofre under afsyngelse af hymner.
22. Molbech: *Ungdomsvandring 1*, s. 358.
23. Om Bonstetten og frilandsmuseernes oprindelse, se: Adelhart Zippelius: Mellem oplysningstid og nationalromantik. *Architectura 17, Arkitekturhistorisk Årsskrift* 1995.
24. Molbech: *Ungdomsvandring 1*, s. 190.
25. Sst., s. 228-229.
26. Her er hans tanker i tråd med F. von Schiller, der i 1793 skrev en række breve om *Menneskets Æstetiske Opdragelse*. (Udgivet ved Per Ørngaard 1970), hvor han taler for menneskets æstetiske udvikling som nødvendig for dets moralske udvikling.
27. Molbech: *Ungdomsvandring 1*, s. 238.
28. Bragt i det af Molbech oprettede *Historisk Tidsskrift* bd. 1. Se videre herom i: Tine Damsholt: Om begrebet folk, i: Stoklund (red.): *Kulturens nationalisering*, 1999.
29. Molbech: *Ungdomsvandring 2*, s. 233-234.
30. Klaus P. Mortensen: *Himmelstormerne. En linje i dansk naturdigtning*, 1993.
31. Molbech: *Ungdomsvandring 1*, s. 146.
32. I modsætning til Ewald, der nogle ti-år før med *Rungstedts Lyksaligheder* indskrev sig i den internationale og klassiske genre af hyr-

- deelegier. Peer E. Sørensen om Ewald i: Algreen-Ussing, Bek og Schierup Hansen (udg.): *Det nationale landskab. Har de en æstetik? De kulturelle bevægelers brug og formning af byens og landskabets rum.* 1996.
33. Molbech: *Ungdomsvandringer* 1, s. 245.
34. Jf. Orvar Löfgrens pointe fx i: Ehn, Frykman og Löfgren: *Försvenskningen av Sverige, Stockholm* 1993.
35. Bjarne Stoklund: *Etnologien, folkemuseerne og kampen om de nationale symboler. Et stykke faghistorie i etnologisk belysning, Folk og kultur* 1997.
36. C. Elling: *Den romantiske have*, 1942.
37. Molbech: *Ungdomsvandringer* 1, s. 90.
38. Sst., s. 115.
39. Sst., s. 112-113.
40. Som note 4.
41. Simon Schama: *Citizens. A cronicle of the French revolution*, London 1989.
42. Se fx R. Darnton: *Readers Respond to Rousseau: The fabrication of romantic sensitivity. The great catmassacre and other episodes in French cultural history*, 1984.
43. Michel Foucault: *At skrive sig selv*; i: Brügger, Eliassen og Kristensen (udg.): *Foucaults masker*, 1995.
44. Molbech: *Ungdomsvandringer* 1, s. 28.
45. Sst., s. 32.
46. Sst., s. 59.
47. Sst., s. 58.
48. Sst., s. 115.
49. Sst., s. 67.
50. Sst., s. 256.
51. Sst., s. 52.
52. Sst., s. 72.
53. Sst., s. 205.
54. Sst., s. 352 og 354.
55. Sst., s. 354.
56. Molbech: *Ungdomsvandringer* 2, s. 69.
57. Se for en diskussion af kulturrelativismen mellem universalisme og relativisme Søren Christensen: *Fra den indfødtes synsvinkel – og andre kulturrelativistiske paradokser, Den jyske historiker* 65, 1993.
58. Molbech: *Ungdomsvandringer* 2, s. 26.
59. Se Henrik Nyrop-Christensen: *Mindehøjtideligheder fra Frederik VI's Tid: omkring H.C. Knudsens heroiske Tableauer, Studier fra sprog- og oldtidsforskning* nr. 274, 1970.
60. Molbech: *Ungdomsvandringer* 2, s. 27.
61. For en nærmere analyse af Mindelunden ved Jægerspris i et patriotisk perspektiv se: Tine Damsholt: *Den patriotiske have*. Under udgivelse. For en analyse af mindelunden i lyset af frimurerlogens skjulte symbolik, hvilket særligt kan forklare mindestøtten for den tyske prins, idet han var stormester i denne orden se E. Westengaard: *Indgangen til det evige Østen. Jens Juel og frimurerordenen, I: Hvis engle kunne male... Jens Juels portrætkunst*. Det nationalhistoriske museum på Frederiksborg 1996.
62. Molbech: *Ungdomsvandringer* 2, s. 28.
63. Sst., s. 303.
64. Dette tema har jeg behandlet bl.a. i *Troen på folkeviljen. En analyse af af en tradition i dansk demokratiopfattelse i de sidste 200 år*, Kroghs Forlag 1994.
65. Cosgrove, se note 7.
66. Cosgrove, se note 7.
67. Molbech: *Ungdomsvandringer* 2, s. 303.
68. Sjælen som kroppens fængsel og panoptikonmetaforen er hentet fra Michel Foucault: *Overvågning og straf*, Kbh. 1977.

Det grønnes – men gror det?

Dansk landbohistorie og det reformerte landbrug, 1.del

Erik Helmer Pedersen

Fortid og Nutid marts 1999, s. 27-63

I artiklen »Danske husmænd i den politisk korrekte Danmarkshistorie« i *Fortid og Nutid* 1996:2 gav forfatteren et vue over dansk landbrugs- og landbohistorie fra 1880'erne til 1970, som han sammenfattede under overskriften »husmandslinjen«. Det er dette spor, der tages op i denne artikel, som bringes i dette og det følgende nummer. Den landbrugs- og landbohistoriske forskning efter 1970 og frem til 1990'erne gennemgås og indplaces i forhold til de nye overordnede tolkningsrammer, der efterfulgte »husmandslinjen«.

Erik Helmer Pedersen, f. 1932, dr.phil. Siden 1968 ansat ved det historiske institut på Københavns Universitet, fra 1972 som lektor i landbrugshistorie mm. 1976-83 formand for Landbohistorisk Selskab, 1984-98 formand for Historisk-Topografisk selskab for Søllerød Kommune og siden 1996 formand for Dansk Lokalhistorisk Forening (DHF). Har skrevet en række bøger og artikler om dansk landbrugs- og udvandringshistorie, bl.a. disputatsen *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33* (1979).

For et par år siden forsøgte jeg i en artikel i *Fortid og Nutid* historiografisk at karakterisere den del af nyere dansk landbohistorie, som behandlede landbostanden og landbrugserhvervets udvikling fra de store landboreformer og frem til ca. 1970.¹ Her sammenfattede jeg udviklingen i et enkelt udtryk, »husmandslinjen«, idet jeg gjorde gældende, at de fleste landbohistorikere i det 20. århundrede har bevidnet husmændenes og landarbejderens forhold en udtalt sympati, ikke alene rent fagligt, men også politisk begrundet, al den stund de fleste danske historikere har bekendt sig til den radikale historikertradition og dermed til en bestemt politisk grundopfattelse, den være sig radikalt eller socialdemokratisk bestemt.

Det faldt sig så meget mere naturligt, som en kendt dansk historiker af det ældre slægtled, P. Munch, var en ledende kraft inden for Det radikale Venstre og et prominent medlem af fle-

re regeringer i det 20. århundrede. Da Det radikale Venstre gennem det meste af århundredet har spillet en central rolle i vor politiske udvikling, kom historikerfagets udøvere og da ikke mindst landbohistorikerne ganske tæt på det politiske magtcentrum. Omvendt satte samme centrum i mangt og meget den historisk-faglige dagsorden, ikke alene for landbohistorien, men også for Danmarkshistorien i bredere forstand. Gennem sit synteseprægede, politologisk orienterede forfatterskab etablerede P. Munch en fremstillingsmåde og en forklaringsform, som de fleste landbohistorikere med Fridlev Skrubbeltrang i spidsen siden har arbejdet indenfor. Der blev lidt firkantet udtrykt skabt en slidstærk tradition for, at danske historikere stod på de svagere socialgruppers side i kampen for det, der opfattedes som en mere ligelig fordeling af samfundsgoderne.

I den omtalte artikel satte jeg en

grænse ved 1970. Den søgtes begrundet med, at husmandsstanden da var i færd med at dele sig i en gruppe af landbrugsproducenter, som i sin økonomiske adfærd ikke adskilte sig stort fra gårdejerggruppen, og en større skare af deltidslandmænd uden direkte tilkobling til den generelle landbrugsproduktion. Dermed tabte husmændene som landmænd betragtet det meste af den sociale og politiske sympati, de som småbrugere hidtil havde nydt hos flertallet af danske landbohistorikere med landbohistoriens store pioner, Fridlev Skrubbeltrang i spidsen.

P. Munchs husmandslinje i 1970'ernes belysning

Selv om husmandsgruppen i løbet af 1970'erne som hævdet tabte en del af landbohistorikernes forhåndssympati, præsteredes der dog stadig ikke så få forskningsresultater af socialhistorisk betydning inden for samme historikergruppe. Opmærksomheden blev dog i stigende grad rettet mod de historisk-faglige analyseproblemer i sig selv, medens den brede forklaringsramme kun lige skimtedes i baggrunden. De fleste af Fridlev Skrubbeltrangs elever hører til denne skole. I denne sammenhæng må det også noteres, at landbostandens og landbrugserhvervets forhold også er blevet behandlet af radikale historikere uden for landbohistorikernes snævre kreds.

Det kan dog ikke nægtes, at der i begyndelsen af 1970'erne skete en yderligere radikalisering blandt det yngre slægtled af landbohistorikere. Fagets indbyggede tradition for socialpolitisk indignation vendtes da entydigt mod de vilkår, gruppen af husmænd og landarbejdere havde været undergivet i tiden efter de store landboreformer. Disse reformer opfattedes især af de marxistisk orienterede historikere som begyndelsen til en landbrugskapi-

talistisk udvikling i Danmark, hvor de tidligere så fortrykte fæstebønder over tid blev forvandlet til borgerlige resp. småborgerlige kapitalister uden større sympati for deres tidligere lidelsesfæller i kampen mod det såkaldte »gods-ejervælde«.

Da universitetsmarxismen som fag-historisk retning omkring 1980 havde mistet det meste af sin hidtil så dragende virkning, blev det i stedet den grønne, miljøhistoriske opfattelse, som angav trenden. Herfra rettedes en til tider voldsom kritik mod det vækstorienterede samfund og da især landbruget, som beskyldtes for et ødelæggende misbrug af de eksisterende naturressourcer. Kritikken omfattede dermed også i større eller mindre grad de tidligere generationer af historikere, som efter denne opfattelse ret tankeløst skulle have bejublet de fremkomne produktionsresultater og deres historiske forudsætninger uden tanke på vækstprocessens påstået ødelæggende virkninger. At denne kritik måtte fremkalde en lige så hvas modkritik, turde være overflødig at bemærke. Hvorvidt denne trend har mistet sin tiltrækningskraft, er nok for tidligt at afgøre. Lige så usikkert er det, om den postmodernistiske, individualistisk farvede teksttolkning også vinder indpas i den traditionsrige landbohistorie.

Hermed skulle være angivet omridset af den tolkningsidé, som ligger bag denne og den følgende artikel i *Fortid og Nutid*. Da husmandslinjen mister sin aktuelle relevans for landbohistorikerne, vendes den historiske kritik mod de socialpolitiske og miljømæssige konsekvenser af de store landboreformer i deres udklang i et moderne, markedsøkonomisk styret landbrugserhverv. Sat lidt på spidsen kan det udtrykkes sådan, at moderne landmænd ofte ses i rollen som markedsøkonomisk motiverede foretagere, som hensynsløst tolder af de forhåndenværende naturressourcer, i stort om-

fang spædet op med alskens vækstfremmere uden tanke på, at de herigennem forurener miljøet i faretruende grad til skade for kommende generationer.

I overensstemmelse med den således opridsede problemformulering vil jeg da give en kort karakteristik af de vigtigste bidrag, der er fremkommet siden ca. 1970, til historien om den danske landbostand og det danske landbrugserhvervs udvikling. Hovedvægten vil ifølge sagens natur blive lagt på tiden efter de store landboreformer og deres virkninger, eftersom jeg kun i et vist omfang har arbejdet med landboudviklingen før 1780'erne og slet ikke med tiden før enevældens indførelse 1660.

Da perspektivet i selve fremstillingen er lagt historiografisk an, dels efter forfatterens placering i vedkommende skole, dels efter publikationens (arbejdets) udgivelsesår, kan skildringen ikke umiddelbart aflæses som en kronologisk funderet skildring af landboernes og landbrugets historie fra ca. 1700 og til i dag. Det er dog mit håb, at den afsluttende opsummering kan bøde lidt på savnet af en indholdsmæssig kronologi.

Mange vil sikkert mene, at det foretagne udvalg af bøger og artikler er ret selektivt bestemt. Afgørende for udvalget har imidlertid været, om de pågældende bidrag i deres tolkning af de grundlæggende problemer inden for landbohistorien lader sig entydigt placere i brydningsfeltet mellem ældre og yngre forklaringsmønstre.

Analysen vil blive søgt tematiseret efter den »skole« eller faghistoriske retning, vedkommende forfatter mere eller mindre direkte tilslutter sig. Det afgørende spørgsmål vil være, om forfatteren stort set accepterer den forklaringsform, som tidligere forfattere har udformet, når det drejer sig om at tolke de indvundne forskningsresultater ind i en bredere sammenhæng.

Figur 1. Dr.phil. Fridlev Skrubbeltrang som 70-årig i 1970. Det sidste store værk fra hans hånd, »Det danske landbosamfund 1500-1800« (1978) fik sin endelige form i gode arbejdsår umiddelbart efter pensioneringen fra lektoratet i landbohistorie ved Københavns Universitet (Fotograf: Kurt Nielsen. Nordfoto).

Bryder vedkommende på afgørende punkter med denne tradition, skabes der med andre ord en ny forklaringsform, som herefter må bestå sin prøve i konkurrence med ældre og evt. yngre »skoler«.

Fridlev Skrubbeltrangs skole inden for dansk landbohistorie

Udgangspunktet for den følgende fremstilling vil blive taget i Fridlev Skrubbeltrangs sidste store værk *Det danske Landbosamfund 1500-1800* (1978), og dette leder over i en præsentation af de landbohistorikere, i første række hans elever, som i særlig grad

har ladet sig inspirere af hans social-historiske grundopfattelse. En let afvigende udgave af den skrubbeltangske, kildekritisk orienterede skole udgøres af de historikere, der som jeg mest har beskæftiget sig med økonomiske og organisatorisk-historiske emner.

Herfra sker en glidende overgang til de bidrag, hvor forfatterne i større eller mindre grad har bekendt sig til en marxistisk-materialistisk historieopfattelse. Næste led i undersøgelsen bliver da den miljøhistoriske forklaringsform. Der går ikke i alle tilfælde en direkte linje mellem de to retninger eller skoler, men nægtes kan det ikke, at den historiske kritik i begge tilfælde rettes mod de grundsætninger, der har styret den markedsøkonomiske produktionsform og dens forudsætninger. I denne sammenhæng falder det også mest naturligt at omtale de få bidrag, der har behandlet den landbrugsteknologiske udvikling i Danmark.

Den landbrugsvidenskabelige og -økonomiske retning inden for historisk-skrivningen har en lang tradition bag sig i Danmark. Dens ypperste repræsentant i vor tid er S.P. Jensen, tidligere leder af De danske Landboforeningers og Landbrugsrådets fælles økonomisk-statistiske afdeling. Som det vil blive vist, har S.P. Jensen udviklet en agroøkologisk retning, hvor de naturvidenskabelige og landbrugsvidenskabelige forskningsresultater skaber den tolkningsmæssige baggrund.

Fagøkonomerne har ligeledes en grundfæstet tradition for at arbejde med landbohistoriske emner. I moderne tid har forfattere som Hans Chr. Johansen og Ingrid Henriksen viet landbohistoriske problemstillinger en særlig interesse.

Den etnologiske forskning er ikke taget i betragtning i nærværende redegørelse, dels fordi dens uomtvistelige resultater ikke umiddelbart kan placeres i forhold til de her anvendte forkla-

ringsmønstre, dels fordi jeg ikke finder mig fagligt kompetent til at uddrage og klassificere de vigtigste resultater af denne forskningsindsats.

De enkelte forskningsretninger vil som allerede antydnet blive placeret i forhold til den forklaringsform, Fridlev Skrubbeltrang praktiserede i overensstemmelse med den linje, P. Munch havde udstukket, og som jeg som nævnt har kaldt »husmandslinjen«. I et kort begreb kan denne forklaringsform karakteriseres som den radikale historikerretnings forsøg på at opfatte den landbohistoriske udvikling som beretningen om de store landboreformers gradvise opfyldelse i nyere og nyeste tid i konsekvens af samfundets stigende demokratisering og humanisering. Idet den markedsøkonomiske udvikling tages for givet, rettes opmærksomheden mod landbostandens sociale og politiske reaktionsmønstre, påvirket som den er af den økonomiske udvikling på den ene side og den reformpolitiske på den anden. Historikerens sympati ligger afgjort hos den svagere part, husmænd og landarbejdere.

Det er imidlertid karakteristisk, at det grundlæggende forklaringsmønstre eller historikersynet næsten aldrig udfoldes nærmere. I stigende grad retter en forsker som Fridlev Skrubbeltrang derimod sin opmærksomhed mod de kildekritiske vanskeligheder, der knytter sig til at benytte et fragmentarisk kildemateriale med de deraf følgende problemer omkring dets repræsentativitet.²

Selv om Skrubbeltrang også har beskæftiget sig ret indgående med det 19-20. århundredes landbohistoriske udvikling, har hans primære forskning hovedsagelig ligget i stavnsbåndsperioden med dens baggrund på den ene side og dens udklang i de store reformer på den anden. Dermed er også angivet det interesseområde, som har præget den senere forskning og histo-

rieskrivning al den stund, de fleste af dens udøvere var hans elever.

Det ligger i sagens natur, at dr. Skrubbeltrang må nære en stærk sympati for de personer i det enevældige regeringssystem, som stod bag denne reformlovgivning. Dog har han svært ved at forklare sig en Chr. D. Reventlows vaklende holdning i hoverispørgsmålet. Det samme gælder til en vis grad Reventlows aftagende interesse for husmandspolitikken. At en politiker ofte tvinges til at tilsidesætte idealistiske hensyn til fordel for realpolitiske eller måske snarere *realøkonomiske*, har Skrubbeltrang svært ved at acceptere. På den anden side føler han det som sin pligt som historiker at forsvare en statsmand som Reventlow, hvis han efter Skrubbeltrangs opfattelse behandles uforstående, ja kritisk. Det forklarer hans kraftige reaktion på Thorkild Kjærgaards forskellige indlæg.³

I det følgende vil jeg præsentere nogle af Skrubbeltrangskolens repræsentanter, naturligt nok begyndende med selve hovedpersonen. Det er da hensigten at opsummere de vigtigste af de forskningsmæssige resultater, der efter mit bedste skøn er opnået gennem vedkommende arbejde for bedre at kunne afgøre, om forfatterne forholdsvis entydigt arbejder inden for den overordnede forklaringsramme. I min konklusion vil jeg da søge at vise, dels hvor langt forskningen er nået inden for de enkelte tidsafsnit (=århundreder), dels hvorledes den skrubbeltrangske forklaringsform har stået sin prøve.

Det er ikke min hensigt generelt at foretage en kritisk evaluering af de fremlagte forskningsresultater, da en sådan procedure helt ville sprænge de i forvejen så hårdt opspændte rammer. En undtagelse gælder de forsøg på brud med Skrubbeltrangskolen, som sker gennem Thorkild Kjærgaards miljøhistoriske tolkningsforsøg. Her

inddrages kritikken mod miljølinjen i et forsøg på at forklare, hvorfor opgøret med Skrubbeltrangskolen efter mit skøn ikke har ført til varige resultater i form af en ny »skole«. Dermed mener jeg at have konkretiseret det grundsynspunkt, der bærer denne artikel: at »husmandslinjen«, om end i modificeret udgave, stadig er den mest almindelige forklaringsform inden for dansk landbo- og landbrugshistorie.

Fridlev Skrubbeltrangs socialhistorisk funderede forklaringsform

Humanistisk præget idealisme contra økonomisk realisme

I 1978 udgav dansk landbohistories nestor, den henved 80-årige Fridlev Skrubbeltrang det tidligere nævnte værk om den landbohistoriske udvikling i Danmark 1500-1800. Her sammenfattede han i 5 store hovedafsnit såvel egne som andres forskningresultater inden for ældre og nyere litteratur på området, idet han i et 6. og sidste afsnit gav sin vurdering af kilde- og materialesituationen.

Et centralt kapitel i hans fremstilling er »Gårdbrugernes fæsteforhold 1720-59« (s. 214-234, jf. bilaget s. 457-465), fordi han heri kunne fremlægge resultaterne af mange års indgående studier over fæstevæsenets udvikling på 68 danske godser i denne vigtige periode i den såkaldte »stavnsbåndperiode«. Efter Skrubbeltrangs opfattelse skete der her en gradvis forbedring af gårdfæsternes vilkår, idet familiefæstet, i første række sønnens eller svigersønnens overtagelse af fæstegården, efterhånden dækkede omkring halvdelen af samtlige fæsteskitter.

I kapitlet »Fæsteafgifter. Hoveri-ydelser og hoverilovgivning. Andre ydel-

Figur 2. Fhv. landsarkivar Jens Holmgaard (f. 1920) er en af vor tids mest markante landbohistoriske forskere. Ikke mindst hans undersøgelser af statens økonomiske interesser i landboreformerne og af stavnsbåndets virkninger har kastet helt nyt lys over centrale landbohistoriske temaer (Landsarkivet for Nørrejylland).

ser« (s. 346-391) behandlede Skrubbeltrang lige så indgående det store spørgsmål om hoveriets endelige lovfæstelse 1799. Her erkendtes det uden videre, at dette spørgsmål ikke blev løst tilfredsstillende, set fra fæstebondens og især fæstehusmandens synspunkt. Hoveriydelserne blev nok protokolleret, men ikke nødvendigvis gjort faste og uforanderlige. Og husmandshoveriet omfattedes ikke af loven.

Pladsen her tillader ikke en blot nogenlunde dækkende karakteristik af dette testamente over Skrubbeltrangs pionerindsats som landbohistoriker. Den afgørende forklaringsform eller drivkraft i udviklingen er den fremadskridende humanisering og folkeoplysning, som i løbet af det 18. århundrede motiverer reformvenner i de styrende

lag til at udskifte godsejernes tvangsregimente med et i princippet frit kontraktforhold, rammet ind af bondebeskyttende reformlove. Der skulle dog hengå et halvt århundrede, før husmændene også kom ind under lovens beskyttende vinge.

Bogen vakte naturligvis stor opsigt, såvel i akademiske som folkelige kredse. De fleste anmeldere opfattede den umiddelbart som dr. Skrubbeltrangs afsluttende status, baseret på et enestående førstehåndskendskab til de primære kilder. I mangel af en egentlig statistik havde forfatteren her registreret og analyseret så mange enkeltoplysninger, at det nu var muligt at danne sig et nogenlunde sammenhængende og sandfærdigt billede af bondestandens livsvilkår i perioden før og efter stavnsbåndstiden.

Kun en enkelt dissens blandede sig i dette jubelkor. Daværende landsarkivar ved Landsarkivet i Viborg, Jens Holmgaard, Skrubbeltrangs yngre kollega som skarpttænkende landbohistoriker, ville nok tilkende forfatteren den ære at være dansk landbohistories førstemand, men han kunne ikke uden videre tilslutte sig den vurdering af fæsteforholdet i stavnsbåndstiden, den ældre kollega her havde fremlagt.⁴ Såvel kategoriseringen som analysen af fæstebrevenes oplysninger om årsagerne til et givet fæsteskitte var efter Jens Holmgaards opfattelse ret mangelfuld.

Når Skrubbeltrang hævdede, at udviklingen i løbet af det 18. århundrede gik i retning af større imødekommenhed fra godsejernes side over for fæstebøndernes ønske om livs- og familiefæste, ville Jens Holmgaard ikke bestride det hypotetiske indhold af denne opfattelse, men ville blot påpege, at den fremlagte statistik efter hans skøn ikke tillod en altfor håndfast konklusion. Nok skete der fra 1720'erne til 1730'erne en markant forbedring af fæsteforholdene, men i de efterfølgende

de tiår fremkom der så stærke fluktuationer, at den påståede forbedring først lader sig entydigt påvise i tiden efter de store landboreformer.

I stedet for at ville se forklaringen i en stigende humanisering og oplysning hos godsejere såvel som de politiske beslutningstagere ville Jens Holmgaard snarere studere forholdet mellem konjunkturer og befolkningsudvikling på den ene side og fæsteforholdenes udvikling på den anden.

Jens Holmgaard kunne derimod tilslutte sig Skrubbeltrangs i grunden ganske revolutionerende synspunkt: at stavnsbåndet ikke uden videre kunne opfattes som udtryk for grov bondeundertrykkelse.⁵ På mange måder havde godsejer og bonde her fælles interesser. Baggrunden for denne tilslutning uddybede Jens Holmgaard derefter i sit bidrag til jubilæumslitteraturen omkring bondefrigørelsens 200-årsdag i 1988.⁶ Her gjorde han gældende, at udskiftningsreformen af 1781 samt de efterfølgende salg af fæstegårde til selveje var de helt centrale landboreformer. Stavnsbåndet var langt fra så bondeundertrykkende som hidtil antaget. I realiteten kunne de vordende landsoldater og fæstere enten frikøbe sig eller simpelthen rømme bort fra godset for at skabe sig en ny og bedre tilværelse andetsteds.

Taberne i den sociale kamp var og blev husmændene, som reformlovgivningen ikke ofrede mange paragraffer på, fastslog Holmgaard. Dermed havde han endnu engang bevidnet sin sympati for de svage i landbosamfundet, en holdning, der gentagne gange har spillet en prægnant rolle i hans afhandlinger om stavnsbåndstidens bondesamfund. Landsoldaternes søndagsøksercits bag sognekirken var efter Jens Holmgaards opfattelse en hård prøvelse for de unge tjenestekarle, som ofte var dødtrætte efter mange miles vandring ad dårlige veje for at nå frem til øvelsespladsen.⁷ Prygl var nok en

såre velkendt ting for de fleste tjenestekarle, men befalingsmændenes ofte så sadistiske adfærd over for deres undergivne skræmte mange fra vid og sans. Landmilitsen var efter Jens Holmgaards opfattelse ikke en oplivende søndagsadspredelse, men et stykke bondeplageri af værste skuffe.

Det har hele tiden været Jens Holmgaard magtpåliggende at få afdækket den økonomiske mekanisme, som efter hans opfattelse styrede udviklingen i det danske landbosamfund i tiden før og umiddelbart efter landboreformerne. En nærlæsning af baroniet Lindenborgs tienderegnskaber ca. 1710-1752 afspejlede tydeligt virkningerne af 1730'ernes landbrugskrise, fastslog han.⁸ Nok skete der omkring 1740 en svag opgang, men den blev hurtigt brudt af kvægsygens hærgen fra 1745. Derefter steg forpagtningsafgiften på ny, men ikke så meget som kornpriserne.

Den tids kornpriser kunne fluktuere ret kraftigt, noget som Jens Holmgaard har haft blik for.⁹ Et nærmere studium af baggrunden for et kraftigt prishop i 1740 ledte ham til den konklusion, at nok var der »naturlige« årsager til en stedvis katastrofal kornmangel med heraf følgende prisstigninger, men spekulationslystne købmænd og godsejere så straks deres fordel i at dreje prisskruen nok en omgang. Resultatet blev i mange tilfælde underernæring med alle dens følger-virkninger, noget der kan aflæses i den tids dødsstatistik.

Her stod bondebefolkningen ret magtesløst over for andres manipulationer med livsvigtige forsyninger. Omvendt forholdt det sig med enevoldsregeringens vidtspundne forsøg 1757-76 på at komme det lokale og strengt forbudte brændevinsbrænderi til livs. Ikke så meget for at hæve befolkningens sundhedstilstand som for at skaffe flere offentlige indtægter gennem forhøjede afgifter, bemærker

Jens Holmgaard lettere sarkastisk.¹⁰ Alle midler blev taget i anvendelse fra forpagtningssystemer til vidtgående sanktioner mod lovbruderne, men for-gæves. Her havde godsejere som bøn-der fælles interesse i at sidde de man-ge påbud overhørig, vel vidende, at re-geringen ikke havde magt som agt.

At det enevældige styre førte en be-vidst politik på det økonomisk-socialt område, har Jens Holmgaard aldrig betvivlet. Så tidligt som i 1954 frem-lagde han en undersøgelse af baggrun-den for de nordsjællandske landbore-former 1785ff., hvori han gjorde gæl-dende, at den afgørende motivering ikke så meget var af socialpolitisk som af økonomisk-politisk natur. Der skul-le rent ud sagt flere penge i statskas-sen.¹¹

Med Holmgaards ord spillede »rent fiskale overvejelser« en vigtig rolle. Lad nu være, at de ledende embedsmænd har udtrykt sig rent taktisk, når de så højlig besang de store fordele ved at forvandle uformuende fæstebønder til velstående arvefæstere – tilbage står den omstændighed, at Jens Holm-gaard gennem sit indgående kendskab til det enevældige finansstyre har tilført vor viden om landboreformernes tilblivelse et vigtigt korrektiv. At rege-ringen bag de lukkede døre tog uhyre pragmatisk på tingene, dokumenterer Jens Holmgaard også gennem sine studier over de såkaldte godsslagtere, som opkøbte herregårde i stort tal for at tjene lette penge på bøndergodsets bortsalg til selveje.¹² Når regeringen mod krav om bøndergodsets forud-gående udstykning tilsikrede en gods-slagter de hidtidige privilegier på ved-kommende hovedgård, lod den iflg. Jens Holmgaard sig lede af det gustne overlæg. Godsslagterens entreprenan-te virksomhed befordrede i virkelighe-den reformen over alle reformer, ud-stykningen med dens rent fiskale ef-tervirkninger, mener Holmgaard.

Landboreformerne er med andre ord

resultat af en lang proces, som tog sin begyndelse efter 1730'ernes landbrugs-krise, præciserer Jens Holmgaard.¹³ Her satte en langvarig konjunkturo-pgang ind, som uvægerlig måtte lede til en omfattende modernisering af land-brugsstrukturen, de store landborefor-mer. Dygtige landbrugsproducenter og velbeslåede skatteydere var endemå-let. Hvor Fridlev Skrubbeltrang i statsmanden Chr. D. Reventlows re-formindsats helst vil se et ægte udtryk for oplysningstidens forædlende dan-nelsesidealer, har den nøgterne Jens Holmgaard et skarpere blik for em-bedsmandens bestræbelser på at ikklæ-de sine taktiske overvejelser et ideali-stisk stemt ordvalg. Til gengæld er de to landbohistorikere grundlæggende enige om at betragte reformværket som den afgørende drivkraft i vor hi-storiske udvikling i nyere og nyeste tid. Den radikale historikertradition var (endnu) ikke blevet sprængt.

Fæstebonden og hans arbejdsmark

I 1973 havde Fridlev Skrubbeltrang fremlagt resultatet af sine studier over den hoveridagbog, baronen til Løven-borg førte som medlem af den sjæl-landsk-fynske hoverikommission 1795-97.¹⁴ Ved plakat af 5. juni 1795 havde regeringen udnævnt en række hoveri-kommissærer. De havde til opgave at opsøge de godser, hvor hoveriet endnu ikke var blevet gjort bestemt, sådan som plakater af 1791 og 1793 tilsagde det. Kommissærerne skulle ved mæg-ling eller kendelse få tingene sat på plads. I sin dagbog fra disse rejser har baron C.M.H. Løvenskiold, Løvenborg, dels redegjort for selve kommissions-arbejdet, dels i ligefremme vendinger givet sin karakteristik af de godsejer-kolleger, hvis højeste ønske var at presse så meget arbejde ud af hoveri-bønderne som vel muligt.

Udover selve kildepublikationen har dr. Skrubbeltrang skrevet en lang indledning, som i realiteten former sig som en landbohistorisk afhandling over hoveriets og godslandbrugets historiske udvikling i Danmark, naturligt nok centreret omkring baroniet Løvenborg. Trods udtalt sympati for Chr. D. Reventlows reformpolitiske indsats i almindelighed må Skrubbeltrang dog konstatere, at 1790'ernes hoveribestemmelser nok så meget tilgodeser godsejernes som hoveribøndernes interesser, og at Reventlow hverken havde magt eller agt til at få hoveribyrdens effektivt reduceret.¹⁵

Fridlev Skrubbeltrang kunne her bygge på en række resultater, nogle af hans specialestuderende havde fremdraget gennem studier over primærmateriale i godsarkiver og i offentlige arkiver.¹⁶ To af disse specialer blev i forkortet form offentliggjort det følgende år i *Bol og By*.¹⁷ På baggrund af en analyse af Løvenborg gods' hoveribog fra 1771-73, sammenholdt med M.H. Løvenskiolds dagjournal og andre interne dokumenter, viser Birgit Løgsttrup i sin afhandling, at det faktisk lykkedes godsadministrationen trods overgang til koppelbrug at holde den enkelte bondes hoveriydelse inden for den ramme på 150 dage om året, den bondevenlige forordning af 20. februar 1771 satte som maksimum.

Arne Hentzes afhandling om dyrkingen på sjællandske fæstegårde efter endt udskiftning tager sit udgangspunkt i det krav, datidens landbrugspublicister opstillede om at drive hovedgårdsjorden såvel som bondejorden planmæssigt.¹⁸ Søgte godsejerne at fremme overgangen til koppelbrug ved at foreskrive planmæssig drift i den tids fæstebreve, spørger Arne Hentze.

Som det skildres af samtidige rapportører som Gregers Begtrup og amtsbeskrivelsernes forfattere (O.D. Lütken, Præstø amt 1839, P. Duus, Sorø amt 1840 og Th. Hasle, Holbæk

Forordning

om
Jord = Fællesskabets Ophævelse,
med flere Foranstaltninger
til Landvæsenets Forbedring udi Danmark.

Christiansborg Slot den 23de April 1781.

Kiøbenhavn, 1781.

Printet hos Hofbogtrykker Nicolaius Møller.

Figur 3. Udskiftningen af jordfællesskabet blev taget op i flere af 1970'ernes landbohistoriske arbejder. Forordningen af 23. april 1781 blev den vigtigste reform på området.

amt 1844) lykkedes det kun i begrænset omfang for godsejerne at erstatte det, de opfattede som gammeldags »bondeslendrian«, med moderne driftsformer. Faktorer som Napoleonskrigene og vekslende konjunkturer i tiden efter 1814 forsinkede udviklingen, især mærkbart i Holbæk og Sorø amter.

I festskriftet til dr. Skrubbeltrang på 70-årsdagen 1970 havde en anden af hans elever Birthe Stig Jørgensen undersøgt en tidlig reaktion på overgangen til selveje med påfølgende udskiftning.¹⁹ Det drejer sig om de kgl. fæstebønder i Hørsholm amt, som i 1761 fik arvefæsterskøder på deres gårde og derved blev selvejerbønder. Ret hurtigt tog bønderne de fleste steder initiativ til at få udskiftet deres jorde af fællesskabet, selv om det undertiden krævede udflytning fra landsbyens trygge lo-

kalsamfund. I 1784 var således 22 ud af 26 landsbyer blevet udskiftet, i en del tilfælde gennem indbyrdes overenskomst mellem bønderne. Overalt så bønderne på egne fordele ved forretningen og gav pokker i fællesskabet.

Selv om forfatteren ikke er elev af Skrubbeltrang, men af dennes elev Claus Bjørn, falder det dog naturligt her at omtale Jørgen Dieckmann Rasmussens afhandling om udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt.²⁰ På basis af en tæt undersøgelse af såvel de overleverede udskiftningsforretninger som bondeklager og landvæsensindberetninger kan forfatteren konstatere, at bønderne udviste en stærk og tidligt manifesteret interesse for at få udskiftningen af deres jorde gennemført. Inden regeringen i 1781 havde udstedt den store forordning om udskiftningen, havde henved 3/4 af bønderne bedt om at få forretningen gennemført. Til gengæld tog mange udskiftningsforretninger mere end ét år at gennemføre. Den lange ventetid hensatte ofte bønderne i en uvirksom tilstand, medens de ventede på at kunne tjene endnu flere penge på at levere varer til københavnerne. Hele 28% fik deres gårde udflyttet ved samme lejlighed.

Næsten samtidig med disse afhandlinger udgav en anden Skrubbeltrangelev Margit Mogensen sit speciale, ligeledes i forkortet form.²¹ Fremstillingen var her formet som en konfrontationsanalyse af sammenhængen mellem landbolovgivningens målsætning og den lokale udvikling blandt kronbønder i 10 sogne og på proprietærgodset Dragsholm i Odsherred. Begge steder havde ca. 40% af bønderne livsfæste. Forsiddelsesprocenten på Dragsholm var 24%, svarende til et sjællandsk gennemsnit, medens det tilsvarende tal for kronbønderne var 17,7%.²²

Hver anden bonde kunne regne med at opnå familiefæste, en ret høj andel, finder Margit Mogensen. I 12-16% af

tilfældene skete fæsteskiftet »godviligt«, men bag det enkelte livsløb lå i gennemsnit en virksomhedsperiode på 20 år. På krongodset blev bønderne i stort tal afkrævet indfæstning, og 1790'ernes konjunkturopgang motive-rede åbenbart stigende satser. Dragsholms fæstebønder slap noget billigere på det punkt, og de modtog i tiden op til 1787 en større kontanthjælp end deres kgl. fæller, når gården var brøstfæddig.

Omvendt var restancelisterne på krongodset adskilligt længere end på Dragsholm. Misvækstårene fra 1770'ernes begyndelse talte deres tydelige sprog. Ville en kronbonde udskifte eller udflytte, lånte den kgl. godsadministration ham dog et villigt øre. Paradoksalt nok blev kronbønderne mere velhavende i 1790'erne, hvad man kan læse ud af den tids skiftedokumenter. Der høstede én fold mere end førhen, de fik råd til at holde flere kreaturer, og det mærkedes straks. Det fik på den anden side deres godsejere til at presse flere forsiddelser igennem end tidligere. Udskiftningen var og blev den mest betydningsfulde landboreform, konkluderer Margit Mogensen.

Hvor Margit Mogensen havde set sig nødsaget til at udelade en omtale af husmændenes forhold i sin trykte undersøgelse, satte Skrubbeltrang- og Claus Bjørn-eleven Asger Th. Simonsen i sit fotografisk aftrykte speciale denne samfundsgruppe som det centrale element i sin undersøgelse.²³ I et parallelt forløb vil forfatteren drøfte den socialhistoriske og den politisk-historiske udvikling i 3 udvalgte områder med i alt 7 sogne på Lolland-Falster, koncentreret omkring samspillet mellem husmændenes sociale situation og den modsvarende debat om husmandssagen og -politikken 1840-46. Den socialhistoriske del af undersøgelsen bygger mest på materiale i offentlige arkiver, ikke mindst retsprotokoller, suppleret med de betænkninger om husmands- og landarbejdersagen,

de nyoprettede sogneforstanderskaber blev afkrævet 1843-44. Omkring den politisk-historiske del af undersøgelsen har Simonsen i vid udstrækning brugt datidens aviser.

Resultatet af undersøgelsen er, at den voksende skare af husmænd og landarbejdere ikke fik del i det økonomiske opsving i 1840'erne, og at deres vilkår på de lokale godser ofte var præget af stor vilkårlighed. Det hører dog med i billedet, at der inden for husmandsklassen gjorde sig store forskellige gældende, økonomisk som socialt. Røret ledte til en socialpolitisk protestbevægelse, ofte båret frem af repræsentanter for gårdmandsklassen, eftersom den politiske vækkelse af denne gruppe trak husmandssagen med sig i sit ledebånd. Bevægelsen kulminerede sommeren 1843. Den nystiftede organisation Falster Landboforening brugte husmandssagen som ammunition i den politiske kamp. Det var agitatorer som Rasmus Sørensen og Peder Hansen Lundby, som talte varmt for bondestandens samlede solidaritet over for trykket fra det omgivende samfund. Med sin kildekritiske stringens og sin store objektivitet er Asger Th. Simonsen en typisk repræsentant for Skrubbeltrangskolen.

At bønder som husmænd havde grund til at protestere mod et patriarkalsk sindet overklassestyre, ses af Erik Stig Jørgensens analyse af hovedrispørgsmålets behandling i Østifternes stænderforsamling.²⁴ Her vises det for det første, at de mange petitioner om en tvangsaflysning på fordelagtige vilkår for bønderne efteråret 1835 var fremkaldt af enkelte stænderdeputerede af 2. geled, og for det andet, at den bestemmende elite blandt de stænderdeputerede med papirfabrikant J.C. Drewsen i spidsen afviste enhver tanke om en tvangsordning. Efter Erik Stig Jørgensens opfattelse skabte denne adfærd en sådan uvilje blandt bonderepræsentanterne i stænderforsam-

lingen, at man først i 1844 ville genoptage det politiske samarbejde med det liberale borgerskab og da på basis af den nok så radikale tankegang, ført i pennen af Orla Lehmann, at bønderne i virkeligheden ejede jorden.

Et fynsk korrektiv

Karl Peder Pedersens undersøgelse af fæstebøndernes økonomiske og sociale situation på de vestfynske godser Erholm-Søndergårde begyndte også som et historisk speciale, afleveret ved Odense Universitet, men senere trykt i udvidet form.²⁵ I virkningsfuld kontrast til det formørkede billede, landbohistorikerne traditionelt har tegnet af stavnsbåndstidens sjællandske fæstebonde, udleder Karl Peder Pedersen da af de overleverede dokumenter et optimistisk præget signalement af hans fynske kollega.

Inden for de rammer, det patriarkalske godsejerstyre opstillede, var fæstebønderne på Erholm-Søndergårde normalt i stand til at skøtte deres egne sager. Familiefæstet blev med tiden dominerende, og de stigende indfæstninger vidner om en økonomisk fremgang over hele linjen. Her var sammenfald mellem godsejerens og bondens interesser, også fordi bondebruget rent økonomisk godt kunne stå sig i konkurrencen med godslandbruget. Derfor var bønderne på godset reformsindede; de ville have hoveriet afløst og jorderne udskiftet, fordi det yderligere ville befordre en igangværende udvikling.

Karl Peder Pedersens undersøgelse er nok bygget op omkring den skrubbeltrangske analyseramme, men hvad angår forklaringsformen, har den socialhistoriske determinisme måttet give plads for en antagelse af en økonomisk-historisk rationalitet i begge parter adfærd.

Figur 4. Claus Bjørn (f. 1944) foran Reventlowmuseet på Pederstrup ved udgivelsen af biografien over Chr. D. Reventlow, 1992 (Nordfoto).

Claus Bjørns opfattelse af den tænkende bonde

Inden Fridlev Skrubbeltrang lagde pennen til sit store værk om det danske landbosamfund, stillede han sig selv og andre det interessante spørgsmål, hvorledes den danske fæstebonde i grunden selv opfattede sin situation, tolkede sin tilværelse.²⁶ Denne udfordring tog en af hans elever, Claus Bjørn, nogle år senere op i en afhandling om bondens syn på magthierarkiet præst, herremand, embedsmand og konge.²⁷ Inden da havde Claus Bjørn nået at fremlægge en lang række større og mindre afhandlinger om landbohistoriske problemer og dermed beslægtede emner. Det ligger uden for de her opstillede rammer at ville præsentere hele dette forfatterskab; det må blive ved de bidrag, som peger frem mod et begyndende brud med den skrubbeltrangske idealisme.

Claus Bjørn beskæftiger sig i sit tidlige forfatterskab med to store temaer: landbrugets andelsbevægelse med særlig tanke på mejeribrugets udvikling og den pletvise uro i fæstebøndernes rækker, når de stred under stavnsbåndets tunge åg. En sidegevinst ved Claus Bjørns andelshistoriske studier blev bidraget til Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs 200-års jubilæumsbog.²⁸ Her skildredes den omfattende indsats, landøkonomen og højskolemanden Jørgen la Cour udøvede, først som stifter og forstander ved vor første egentlige landbrugsskole Landboskolen ved Lyngby 1868,²⁹ senere som sekretær for Landhusholdningsselskabet 1875-1892, idet han dog allerede fra 1867 redigerede *Tidsskrift for Landøkonomi*, selskabets officielle organ.

J.C. la Cour er nok den største ener, dansk landbrug har fostret – højremand, grundtvigianer og landbrugs-teoretiker i én og samme person. Han lod sig ikke presse ind i en skabelon af kendt dansk landmandstype, konstateres det. Særlig bevidst om sit eget værd talte han storlandbrugets mænd midt imod, når de under 1880'ernes og 1890'ernes store landbrugskrise uden videre ville dele underskuddet på driften med den øvrige befolkning. Landbrugets unge skulle nok have en god faglig uddannelse, men stod det til la Cour, skulle de også styrkes i deres patriotisk-kristelige udrustning.

Gennem flere år havde Claus Bjørn indsamlet materiale på lokalt og centralt hold om mejeribrugets udvikling i Danmark fra håndteringens egentlige gennembrud i Danmark omkring 1860 til sognemejeriernes højsommer-tid 1914. Essensen af sine studier publicerede han i andelsmejeriernes 100-års jubilæumsværk fra 1982, en guldgrube af faktisk viden om den danske andelsbevægelses vel nok største bedrift.³⁰ Forud herfor lå nogle punktstudier, bl. a. om andelsmejeriernes første

tid³¹ og om fællesmejerierne, de første lokalmejerier. Sidstnævnte afhandling vil blive omtalt senere,³² her skal specielt nævnes arbejdet om andelsmejeriernes opståen. Her vises det entydigt, at denne bevægelse havde flere arnesteder og ikke blot Hjedning ved Varde, hvor man 1882 oprettede Danmarks første andelsmejeri. På Fyn etableredes 1884-85 flere »aktiemejerier«, som først senere forvandlede til det, man normalt forstår ved andelsmejerier.

I sin omfattende jubilæumsskildring understreger Claus Bjørn, at den danske andelsmejeribevægelse »fødtes« med alle sine grundtræk i svøb, baseret som den var på produktion af eksportsmør af ensartet kvalitet (siden 1906 officielt kontrolleret gennem »lurmærket«). Oven på lokalstrukturen kunne tvangsfrit bygges en foreningsorganisation, som med statsmagten som et meget forstående mejeripoliti kunne sikre et fælles fodslag omkring en industri af største betydning for den danske økonomi.

Selv om det ikke skinner igennem de senere andelsstudier, var Claus Bjørn på dette tidspunkt inspireret af den engelske socialhistoriker af marxistisk observans Eric Hobsbawn.³³ Holdningen kan f.eks. spores i en engelsksproget oversigtsartikel om de danske bønder og landboreformerne,³⁴ og i fremstillingen af den såkaldte jyske proprietærfejde 1790-91,³⁵ og kommer til fuldt udtryk i den tidligere nævnte bog fra 1981 om bonden og de højere herrer.

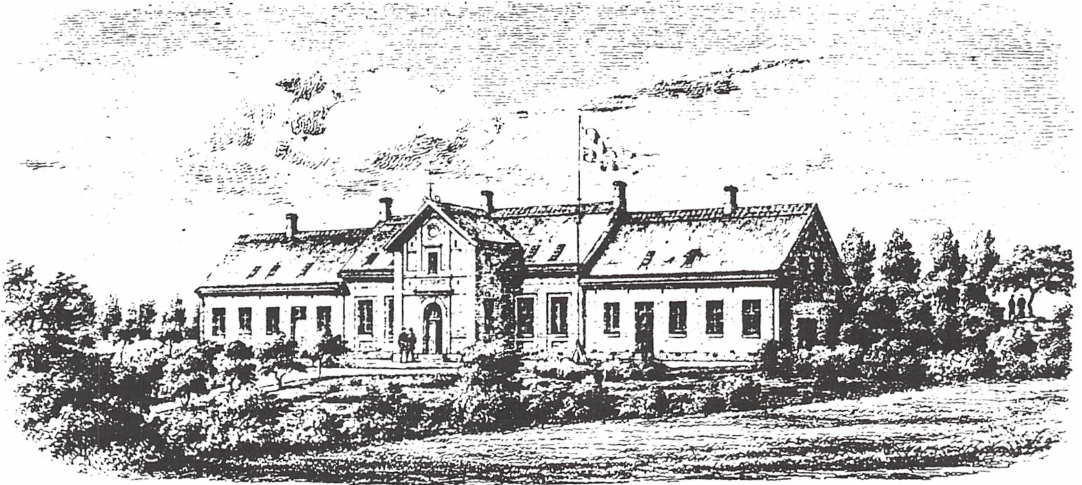
Med udgangspunkt i lokalhistoriske skildringer af forfattere som Poul Bjerger, Povl Hansen, Jeppe Aakjær m.fl. tolker Claus Bjørn her fæstebøndernes spredte protestmanifestationer ind i et større mønster. Når det trods tiltagende antal klager og protester i de sidste par årtier af det 18. århundrede ikke kom til en egentlig bonderejsning, ser Claus Bjørn det som et udtryk for land-

bosamfundets decentraliserede magtstruktur.

Bondens verden var den lokale, godsets og landsbyens. Hvad der skete hinsides sognegrænsen, havde man kun vage forestillinger om. Den overordnede magtstruktur brød ikke sammen i datidens Danmark; derfor opstod der efter Claus Bjørns mening aldrig en situation, der kunne opflamme folk til en voldelig bonderejsning, sådan som Henry A. Landsberger har drøftet det i et samleværk om bondepolitik.³⁶ Ikke desto mindre kan man efter Claus Bjørns opfattelse spore en latent og politisk potent uro i dens tids bondesamfund, en magtfaktor, som i det stille påvirkede de politiske beslutningsprocesser.

I andre sammenhænge havde Claus Bjørn beskæftiget sig med bondealmuens reaktionsmønster over for myndighederne, såsom klager fra fynske bønder over fremgangsmåden ved bortauktioneringen af dele af ryttergodset.³⁷ I en artikel fra 1983 undersøgte han, hvorledes bønderne havde reageret på det nyoprettede Generallandvæsenkollegiums opfordring gennem forordningen om dets oprettelse af 15. april 1768 om frit at komme frem med nyttige og tjenlige forslag »til Land-Oeconomiens og Agerdyrkningens Forbedring«, som det udtryktes.³⁸ Udover en status over udskiftningens og arvefæstets indførelse efterlyste man især meninger om hoveriet og den måde, hvorpå tienden skulle erlægges.

Havde man savnet materiale til at motivere en mere bondevenlig kurs i lovgivningen, fik man ønsket så rigeligt opfyldt. Fra 30 godser og 100 sogne, hovedsagelig i Jylland og på Falster, indkom der kontant formulerede bønsskrivelser med udgangspunkt i en konstatering af tingenes notorisk slette tilstand med en nådig bøn om forbedringer. Hoveriet skulle gerne lettes og gøres bestemt, og naturaltienden skulle afløses med en pengesum. De

Figur 5. Claus Bjørns tidlige historiske forfatterskab var samlet om andelsbevægelsen, men førte også over i landøkonomien. Landboskolen ved Lyngby. Illustration fra studiet af skolemanden Jørgen la Cour i Erhvervshistorisk Årbog 1968.

fleste bønsskrivelser var nok skrevet med ført hånd, præciserer Claus Bjørn, men mange af de jyske bønder kunne i det mindste underskrive med eget navn, omend det ikke i alle tilfælde stod dem helt klart, hvad de i grunden havde bedt Hans kgl. Majestæt om. Som Claus Bjørn tolker materialet, ses det som et udtryk for en tiltagende grad af politisk bevidsthed hos bønderne. De eller måske snarere deres vinkelskrivere havde fået blod på tanden, og strømmen af ansøgninger om tiendeafløsning tiltog i de følgende par år.

Der er unægteligt et langt spring fra 1760'ernes påkaldelse af en nådig, formodet bondevenlig kongemagt til de sjællandske bønders og husmænds spredte forsøg på foråret 1848 at tilkæmpe sig lod og del i landets styre. Claus Bjørn ser imidlertid heri en kontinuitet i »bondepolitikken«, om end den ifølge sagens natur herved bringes til sin afslutning.³⁹

Med udgangspunkt i de mange og detaljerede rapporter i de offentlige arkiver om bondealmuens truende adfærd over for uglesete herremænd,

især af tysk oprindelse, finder Claus Bjørn heri et mønster, der passer ind i det reformpolitiske begivenhedsforløb samme forår. Ganske vist kunne en stor del af uroen som antydet tolkes som udtryk for et patriotisk sindelag, men efterhånden farvedes protestråbene af en tiltagende harme over husmændenes fortrykte stilling, ikke mindst i forhold til godsejernes krav om pligtarbejde som betaling for fæstehuset. Det er dog karakteristisk, at gårdmændene ikke ligefrem gik forrest i skaren af oprørske almuemænd.

Samtidig søgte lederne af Bondevennernes Selskab at anvende bondeuroen som et politisk pressionsmiddel for at få en fri forfatning. Efter Claus Bjørns opfattelse havde uroen den effekt, at en ledende skikkelse i det nye politiske system, D.G. Monrad, hurtigt fik gennemført en husmandslovgivning, der omsatte de fleste af bondebevægelsens sociale krav til håndgribelig virkelighed. Det tog luven ud af uroen samtidig med, at husmandshoveriet de fleste steder blev afløst af en pengeafgift. Denne skildring har Claus Bjørn på det sene-

ste indarbejdet i sit store værk om begivenhederne i 1848, set både fra dansk og fra tysksindet side.⁴⁰

Landbrugsrådets tilblivelse

Torben Hansgaard, forfatter til værket om Landbrugsrådet af 1919's lange og krogede forhistorie, var også elev af Fridlev Skrubbeltrang, selv om resultatet af hans studier først kom til at foreligge nogle år senere.⁴¹ I dette værk søger Torben Hansgaard at klarlægge to rækker af begivenheder: et langsigtet forløb, der går helt tilbage til 1880'ernes forsøg på at sammenføje storlandbrugets og bondelandbrugets interesser under en fælles paraply og en noget kortere udvikling under 1. verdenskrig, hvor førende personer inden for landbrugets kreds forsøgte at etablere et fælles fodslag inden for de ledende organisationer for bedre at kunne bevare det erhvervspolitiske fodfæste under indtryk af Ove Rode-systemets forsøg på at regere med og mod landbrugets rent økonomiske interesser.

På den lange march frem mod landbrugets endelige anerkendelse som en selvstændig organisationsmagt i staten havde De samvirkende danske Husmandsforeninger meldt sig ved forhandlingsbordet. Eftersom denne organisation havde tæt forbindelse til regeringspartiet Det radikale Venstre, kunne den i visse situationer mestre en indflydelse, der ikke modsvarede af medlemmernes produktionsmæssige betydning. Det kneb derfor svært med at få husmandslederne til at underkaste sig en fælles ledelse, hvor deres stemmer ikke talte stort mod gårdejergruppens stærke, togrenede magtbasis gennem De samvirkende danske Landboforeninger og de store andelsorganisationer. Det komplicerede dog situationen, at husmændene også var landbrugsproducenter og derfor kunne føle sig tiltalt af gårdejergruppens no-

get enstrengede interessekamp, vendt såvel mod de øvrige erhverv som mod et politisk system, som hen over hovedet på erhvervet søgte at påligne det en klækkelig del af krigssituationens byrder.

Som det vises i bogen, fik gårdejergruppen i samarbejde med Landhusholdningsselskabet etableret et landbrugsråd i 1919, men uden husmændenes deltagelse. De kom først med i 1932, da den store verdenskrise nødvendiggjorde et tættere organisatorisk samarbejde. Klart nok ligger Torben Hansgaards skildring inden for det skrubbeltrangske forklaringsmønster, hvorefter den interessepolitiske tolkning må vige for en alment socialpolitisk.

Studier over matriklen af 1688

Selv om emnet strengt taget falder uden for den tidsramme, som er anlagt for denne artikel, føles det alligevel ret naturligt kort at omtale de moderne hovedværker, som har gjort matriklen af 1688 til deres anliggende. Finn Stendal Pedersen har her underkastet det fynske landbrugs vilkår et indgående studie, idet han som forudsætning formulerer den grundopfattelse, at det danske landbrug hverken økonomisk eller socialt stagnerede i de hundrede år før stavnsbåndsløsningen 1788, sådan som det ofte er blevet hævdet.⁴² Han ville med andre ord gerne medvirke til at punktere myten om stavnsbåndsløsningens afgørende betydning for gårdmandsstandens opkomst.

Udgangspunktet for Finn Stendal Pedersens opfattelse er den kendsgerning, at matrikuleringen af 1688 som grundlag har en vurdering af, hvad en dygtig bonde optimalt kunne producere på den givne jordlod. Var udbyttet ringere end så, måtte han bøde for sin efterladerhed gennem en relativt højere skat. Vurderingsgrundlaget var da

de enkelte afgrøders prismæssige relationer til hinanden, sådan som produktions- og afsætningsituationen tegnede sig på opmålingstidspunktet. Da konjunkturerne for husdyrproduktionen dengang var ringe, blev græsningsværdien ansat alt for lavt.

En nærmere undersøgelse af produktionsgrundlaget for de 7.370 gårde og 3.065 huse i det fynske område viser, at kun 1/3 af landbrugsarealet anvendtes til plantedyrkning, medens 2/3 brugtes som fodergrundlag for husdyrproduktionen. En opdeling efter produktionskategori afslører, at 45 af de 180 fynske sogne, beliggende på det nordøstlige Fyn, må placeres i den bedste kategori, 90 i den mellemste kategori, spredt over hele øen og 45 i den dårligste kategori med tyngdepunktet i Sallinge og Gudme herreder på det sydøstlige Fyn.

Da der i kraft af den enevældige regerings strukturbevarende landbrugs- og beskatningspolitik foregik en fæstelse af godsområderne, blev resultat en udvidelse af hoveriet, også motive ret ud fra den udvidede kornproduktion. Førhen blev hoveriet stort set klaret af ugedagstjenerne blandt bønderne i godsets hjemsohn, idet de da var friholdt for at svare skatter til staten. Nu skulle bønderne i *hele godsområdet* både betale skat og præstere hoveri.

Hen ved 60% af det fynske hartkorn ejedes da af adelen, 23% var institutionsgods og borgerlige besad 17%. Efter Stendal Pedersens opfattelse var ejendomsstrukturen da så tilpas løs, at de mindre hovedgårde på 30 td. htk. og derover havde mulighed for at ekspan dere og derved få bøndergods nok til at forvandle sig til stamhuse eller baronier, ja sågar grevskaber. Bønderne måtte da undgælde for enevældens plan økonomiske politik, konkluderes det.

I samme nummer af *Bol og By* publicerede Finn Stendal Pedersen en mindre afhandling om selvejerløbet på det

nordvestfynske gods Billesbølle 1760.⁴³ Herved overgik 11 ud af 50 gårde under godset umiddelbart efter til selveje i 1761, 16 blev indlemmet i et andet gods, 20 blev købt til selveje af folk uden for godset, og for 3 gårdes vedkommende er deres skæbne ukendt. I 1786 var 39 af de oprindelige 50 gårde blevet forvandlet til selvejerbrug. Kapitalværdien af bøndernes oprindelige byrder var på små 20.000 rdl., men de måtte betale mere end det dobbelte for at blive selvejere. Efter Stendal Pedersens opfattelse betyder det, at den foretagne værdiberegning af hoveriydelsen, svarende til den betalte afløsningssum, var for lavt ansat. Hoveriet kostede bonden mere, end han skulle betale i afløsning.

Da selvejerkøberne udredede det meste af købssummen kontant, må der være foregået en stor opsparing i årene inden 1761. Ikke desto mindre blev mange nye selvejergårde handlet flere gange i de nærmest følgende år, og det tyder omvendt på, at opsparingen i landbosamfundet trods alt ikke var stor nok til at leve op til kapitalkravet ved en alm. overgang til selveje. Men at de stavnsbundne bønder på egnen generelt var velstillede, kan der ikke herske den mindste tvivl om, betones det.

En anden kender af 1688-matriklen er Karl-Erik Frandsen, som i 1983 publicerede sine resultater af mange års studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer.⁴⁴ Han er da på denne baggrund i stand til at fastslå en sondring mellem de såkaldte vangebrug på Øerne samt i Østjylland og græsmarksbrug i det øvrige Danmark. Vangebruget med dets opdeling i alsædebrug, 2-vangsbrug og det meget almindelige 3-vangsbrug byggede på en inddeling af jorden i faste, som regel indhegnede besånings- og græsningsenheder, medens græsmarkbruget var ligelig delt i et besået og et afgræsset areal. Sidstnævnte kunne ligge »i hvile« i op til 4-5 år. En

særlig gruppe under græsmarksbruget havde en fast inddeling af den dyrkede jord i et antal »tægter«. Dette system fandtes især i Syd- og Sønderjylland, i Midtjylland øst for israndslinjen fra den sidste istid og i Salling, Himmerland og dele af Djursland.

I almindelighed falder grænsen mellem vangebrug og græsmarksbrug sammen med grænsen mellem lerjord og sandjord, understreger Karl-Erik Frandsen, hvorimod skillelinjen mellem de enkelte dyrkningssystemer inden for de to hovedområder nok snarere er historisk bestemt, sådan at forstå, at de østdanske dyrkningssystemer i det 13-14. århundrede har udviklet sig fra et uregelmæssigt græsmarksbrug med alsædebrug til vangebrug. Det betones dog, at selv om 2-vangsbruget er ældre end 3-vangsbruget, har førstnævnte ikke pr. definition været en forløber for sidstnævnte. I øvrigt findes 2-vangsbruget mest udbredt på Heden vest for København, på Samsø, på Vestfyn (*Lillebæltssystemet*), i Østjylland og på småøerne syd for Fyn og Sjælland.

Bondedagbøger og godsforvalterbreve

Den stigende interesse for græsrodernes historie, for mikrohistorien, som den som ovenfor skildret kom til udtryk i 1970'erne, gav sig også udslag i en ivrig søgen efter personlige optegnelser, dagbøger og regnskabsbøger, hvori den tids jævne mennesker havde søgt at fastholde nogle kendsgerninger om deres daglige liv og færden. For Danmarks vedkommende begyndte Landbohistorisk Selskab i 1969 at udgive en række bondedagbøger fra det 18-19. århundrede. Jens Holmgaard lagde for med en tæt kommenteret udgivelse af den midtjyske bonde og handelsmand Christen Andersens dagbog 1786-97.⁴⁵ Senere udgav selskabet

bondedagbøger fra Stavnsholt i Nordsjælland,⁴⁶ Holevad ved Assens,⁴⁷ Havrebjerg ved Slagelse⁴⁸ og Elstrup på Als, sidstnævnte i samarbejde med Historisk Samfund for Als og Sundevad.⁴⁹ Hertil må føjes en gårdmandsdatters dagbog og breve fra det følgende århundrede.⁵⁰

For Etnologisk Forum har etnologen Karen Schousboe udgivet en samlet oversigt over de ca. 300 bondedagbøger o.l. optegnelser, som findes registreret i offentlige arkiver og private gemmer.⁵¹ Det er især Sønderjylland og det østlige Sjælland, der er dækket ind gennem disse optegnelser, medens Nørrejylland kun er sparsomt repræsenteret. De mest værdifulde af disse optegnelser er heldigvis offentliggjort, men blot en flygtig gennembladen af Karen Schousboes registrant viser utvetydigt, at der kan hentes meget mere i gemmerne.

I disse optegnelser skildres landbolivet, sådan som bonden og husmanden oplevede det, og set i dette perspektiv er det måske ikke så mærkeligt, at de indeholder få kommentarer til livet uden for sognegrænsen. Handelsmanden og bonden Christen Andersen fra Nr. Tulstrup overskrider dog denne barriere nogle gange, men da er hans synskreds bestemt af hans kommercielle interesser som handelsmand. Stavnsbåndsløsningen 1788 nævnes ikke med ét ord. Anders Andersen den Ældre i Holevad har nok hørt eller læst om slaget på Rheden 1801, men gengivelsen er lidt fri.

Som fæstebønder var disse dagbogsskribere underkastet en godsejers kontrol, men det føles ikke som en større byrde, skal man tro deres optegnelser. Når man derimod læser de bevarede breve fra en godsforvalter til sin godsejer, får man ofte det modsatte indtryk: at det voldte godset mange bryderier at administrere fæstegodset på en økonomisk tilfredsstillende måde. Godsforvalteren underdriver dog ikke

OPTEGNELSER
fra
HOLEVADGÅRDEN

Af Anders Andersen og sønnen Lars Andersen

1767-1863

LANDBOHISTORISK SELSKAB
København 1982

Figur 6. En af Landbohistorisk Selskabs ofte anvendte bondedagbøger – eller optegnelser – er fra den fynske Holevadgård. Tegningen på bogens forside er af Frants Henningsen (1850-1908).

betydningen af de vanskeligheder, han møder – og gud være lovet mange gange løser – på sit høje herskabs vegne; alligevel melder der sig under læsningen af disse véfyldte rapporter den tanke, om ikke godset ville stå sig ved at få gjort fæstebønderne til selvejere, jo før jo bedre.

Landbohistorisk Selskab udgav i 1982 med Ole H. Christensen som redaktør en samling forvalterbreve i uddrag fra Holsteinborg og Fuirendal på Sjælland, Corselitze på Falster samt Scheel (Sostrup) og Skjern i Jylland.⁵² Trods deres forkortede form giver disse breve et enestående indblik i de interne overvejelser, godsadministrationen gjorde sig i en tid, hvor godsforvalteren brugte lige dele tid på at lytte til nødstedte bønders klageråb og til at studere officielle dokumenter med bud

om en mere human håndtering af bøndernes medmenneskelige rettigheder. Her noterede man sig stavnsbåndsfri-gørelsen: »Forordningen om stavnsbåndets løsning har jeg fået, den er smuk og prægtig, kan den kun holde stand i tiden«, skrev godsinspektør H. Smidth, Corselitze 23. juli 1788 nok så profetisk til en bekendt.⁵³ Det sætter udgivelsen af disse godsforvalterbreve fra reformtiden i særlig relief, at Landbohistorisk Selskab et par år senere kunne udgive nogle landøkonomiske indberetninger fra stavnsbåndstiden, nærmere bestemt perioden 1735-1770.⁵⁴ Skal man tro disse godsejere og amtmænd, stod husbonden ikke alt for stærkt over for sine undergivne, når det gjaldt om at få dem til at løse de dem pålagte opgaver.

Administrationshistoriske studier over landbosamfundets udvikling

Den voksende interesse for de almindelige samfundsborgeres politisk-administrative placering i det enevældige samfund gav sig også udslag i, at Statens humanistiske Forskningsråd under ledelse af dets daværende formand, rigsarkivar Vagn Dybdahl, fik organiseret et større forskningsprojekt over dette emne. I 1978 udsendtes første bind i serien af *Administrationshistoriske studier*: Grethe Ilsøes bog om udnævnelsespraksis ved besættelse af retsbetjent- og magistratsembeder,⁵⁵ og gennem de næste fire år kom 5 bind mere i serien, herunder en kortlægning ved Birgit Løgstrup af embedet som herredsfoged.⁵⁶ Her følges den danske herredsfoged rundt i sin 3-dobbelte embedsudøvelse som offentlig administrator, som politimester og som dommer, alt imens storgodsejerne billedlig talt tilsvarende afklædes deres embedsdragt.

Til gengæld placeres godsejergruppen centralt i forskningsbilledet i Birgit Løgstrups næste administrationshistoriske studie, som indbragte hende den filosofiske doktorgrad.⁵⁷ På baggrund af en analyse af godsstyrets opgaver som halvoftentlig forvaltningsenhed, specielt inden for soldaterudskrivningen og beskatningen, viser hun, hvorledes kravet om administrationsopgavernes rette løsning efterhånden voksede godsejerne over hovedet. Gennem stavnsbåndsopløsningen 1788 blev udskrivningsvæsenet derfor overført til amterne, medens godsejernes rolle i opkrævningen af personskatter fra 1793 gradvist blev gjort til et offentligt anliggende. Hvorvidt godsejerens virke som offentlig administrator indebar en social forskelsbehandling til skade for husmænd og inderster, er dog et omdebatteret spørgsmål.⁵⁸ At det ud fra en moderne tankegang er højst uheldigt at sammenblende offentlig og privat virksomhed, som det skete i godssystemets tidsalder, er en givet sag.

I et senere arbejde tog Birgit Løgstrup tråden op fra sine administrationshistoriske studier, idet hun også behandlede godsejernes rolle som administrator af det primitive skolevæsen, det med megen besvær lykkedes at få stablet på benene i henhold til to forordninger fra 1739-40.⁵⁹ Når de ca. 1.700 almueskoler, som rejstes landet over 1740, ikke fik større betydning for landboernes boglige kunnen, skyldes det ifølge Løgstrup lærernes dårlige aflønning. En god pædagog på sulteløn var også dengang uforenelige størrelser.

Birgit Løgstrups dybtgående kendskab til offentlig forvaltningspraksis i stavnsbåndets århundrede kom hende stærkt til gode, da hun i forbindelse med stavnsbåndsfriholdens 200-års jubilæum i 1988 fremlagde *sin* vurdering af bønderkarlenes muligheder for at unddrage sig den tiltænkte rolle

som gårdfæster eller landsoldat.⁶⁰ De refererede enkeltsager omkring bortrømning tyder på, at bønderkarlene havde visse muligheder for at løsgøre sig fra stavnsbåndet, både på legal og illegal vis. Birgit Løgstrup synes i det hele taget at mene, at stavnsbåndet ikke føltes så snærende som hidtil antaget. I skjult opposition til en Thorkild Kjærgaards forsøg på at punktere myten om C.D. Reventlow som den store landboreformator erindrer Birgit Løgstrup os stilfærdigt om en Reventlows og en Chr. Colbjørnsens store og urokkelige betydning for landboreformernes gennemførelse.

En lettere afvigelse fra den skrubbeltrangske forklaringsform: Økonomisk-historisk orienteret landbrugshistorie

Korneksport og brændevinsbrænding

Uden at ville sprænge den skrubbeltrangske forklaringsform, men tværtimod uddybe den i retning af større forståelse for betydningen af den økonomiske virksomhed har enkelte historikere med landbrugshistorien som særligt interesseområde søgt at indkredse de økonomiske mekanismer, som har medvirket til at give dansk landbrug en særstilling, ikke blot studeret i lyset af udviklingen inden for dansk økonomi og samfundsliv, men også set i en international landbrugsammenhæng. Det må retfærdigvis indrømmes, at flere landbohistoriske undersøgelser, særlig fra Claus Bjørns hånd omkring andelsbevægelsen, uden større besvær kunne rubriceres under denne overskrift, men den heri foretagne sammenkædning med de folkelige bevægelers sociale historie peger trods alt nok så meget i retning af den traditionelle landbohistorie.

Selv om den her anlagte tidsramme 1970-98 må udvides for at give plads for et værk fra 1966, har Birgit Nüchel Thomsens bog om handelssamkvemet mellem England og Danmark i kraft af sit anlæg og sin metode sin naturlige plads i historien om den landbo- og landbrugshistoriske litteratur efter 1970.⁶¹ I dette værk har Birgit Nüchel Thomsen i to store afsnit behandlet den danske landbrugseksport til England og dens produktionsmæssige forudsætninger fra og med den såkaldte kornsalgssperiode ca. 1830-70 og til 1914.

Trods det at den tidlige statistik over udenrigshandelen er noget tilfældigt organiseret, lykkedes det dog forfatteren at vise, hvorledes den hastigt ekspanderende landbrugseksport til England, først af korn, senere af smør og andre forædlede landbrugsvarer, skaber en væsentlig del af forudsætningerne for det danske samfunds modernisering i det 19. århundrede. I tiden 1885-1914 aftog England mellem 2/3 og 3/4 af landbrugseksporten. Smørsalget finansierede alene tæt ved 1/3 af totalimporten til Danmark.⁶² Nüchel Thomsens analyse viser desuden, at den meget omtalte omlægning til animalsk produktion ikke skete som ved et trylleslag i 1880'ernes begyndelse, men var resultatet af en lang proces, produktions- som salgs-mæssigt.

Omtrent samtidigt med fremkomsten af Birgit Nüchel Thomsens bog fremlagde den svenske historiker Lars Rumar resultaterne af en større undersøgelse omkring dansk brændevinsbrænding og landbrugsproduktion 1800-50.⁶³ I første del af sin undersøgelse drøftedes brænderihåndteringen tekniske indretning og tallet på brænderier i Danmark samt den omtrentlige størrelse af deres produktion. I 1843 taltes ca. 600 brænderier i Danmark mod ca. 2.000 i begyndelsen af det 19. århundrede, og disse virksom-

heder anvendte som minimum 3-400.000 tdr. korn mod korneksportens godt 2 mill. tdr. Hertil kom et stærkt voksende forbrug af kartofler, for 1845 opgjort til 455.000 tdr.

Landmændene var naturligvis glade for en nogenlunde sikret afsætning af korn af ringere kvalitet. Ikke desto mindre ønskede især de jyske landmænd ret til fri brænding, fordi de herigennem blev sparet for besvær og udgifter ved at sende kornet til nærmeste by eller udskibningssted. Det ville købstadsborgerne dog ikke høre tale om; brændevinsbrænding var nu engang *deres privilegium*. Heri fik de medhold af regeringen. Og smugbrændingen fortsatte.

Landbrugshistoriens organisatoriske og erhvervspolitiske problemstillinger

Den, der skriver disse linjer, fik i 1968 som amanuensis ved det nyoprettede tværfaglige Institut for økonomisk Historie overdraget den opgave at lede det store pris- og lønningshistoriske projekt, der var indledt i slutningen af 1930'erne. Resultatet af dette arbejde er et større manuskript om priser i danske godsregnskaber 1660-1800, et arbejde, som det efter mange genvordigheder forhåbentlig vil vise muligt at publicere i en noget beskåret og ændret form i løbet af de nærmest følgende år.

En udløber af dette arbejde blev et forsøg på at se den såkaldte landbrugskrise 1818-28 i et nyt lys.⁶⁴ Tidligere har man været tilbøjelig til at tegne situationen for de danske landmænd i disse modgangsår i ret dystre farver. Når landbrugspriserne faldt, løb landmændene hurtigt ud i svære vanskeligheder, lyder den gængse forklaring. Det søges da dokumenteret ud fra pris- og lønningsoplysninger i en række godsregnskaber, at krisen ikke var så hård eller langvarig som almindeligt antaget, og at prisnedgangen

først og fremmest ramte kornet. Omkostningsniveauet tilpassedes også hurtigt den nye situation, eftersom skatter og lønninger reduceredes i takt med prisnedgangen.

Dermed er foregrebet en række studier over danske landbrugs kriser og deres erhvervspolitiske konsekvenser, som jeg har fremlagt siden 1965. Det første udtryk herfor er en artikel om Agrarbevægelsen, de danske landmænds hastigt opflammende og populistisk farvede protest mod en landbrugskrise, som fra 1880'erne lå som et tryk over erhvervet og som i 1893, året for Agrarbevægelsens opståen, truede med at slå bunden ud af mange landmænds økonomi.⁶⁵ Her vises det, hvorledes Det moderate Venstre og en tilsvarende gruppering inden for Højre brugte røret omkring agrarprotesten til at forhandle sig frem til et politisk forlig i 1894. Det gav umiddelbart ikke landbruget de store fordele; på den anden side tog medansvaret for forliget brodden af Agrarbevægelsens kritik.

I bogen om Det danske Hedeselskabs nyeste historie vendtes opmærksomheden endnu mere udtalt imod de organisationshistoriske problemstillinger.⁶⁶ Den langstrakte og til tider opslidende diskussion mellem plantnings-sagens og grundforbedringens respektive tilhængere inden for Enrico Dalgas' gamle selskab er det bærende tema gennem det meste af bogen, ikke mindst fordi det i afgørende grad sætter rammerne for såvel selskabets ledelsesform som dets økonomi og dermed dets overlevelsessevne. Alliancen med landbruget, udtrykt gennem grundforbedringssagens sluttelige dominans, blev det bærende moment, indtil selskabet i kraft af sin interesse for land- og skovbrugsmiljøets pleje pludselig befandt sig som allieret med nutidens miljøforkæmpere.

En udløber af arbejdet om Hedeselskabet blev disputatsen om Landbrugsrådet af 1919's virksomhed som

landbrugets erhvervspolitiske paraplyorganisation 1919-33.⁶⁷ Formålet var her at vise, hvorledes en fælles repræsentation for landbrugets ledende organisationer bestræbte sig på at finde frem til et fælles fodslag i erhvervspolitisk henseende, centreret omkring landbrugseksportens forhold, et fælles interesseområde for samtlige organisationer.

Analysen bevæger sig mellem to poler: den strukturelt betingede udgangsposition for vedkommende organisation og den aktuelle debat omkring opståede problemer. Hovedproblemet for de danske landbrugsorganisationer var dengang som nu et stærkt afhængighedsforhold af de udenlandske markeder. Skulle man helt give sig efterspørgslen i vold, sådan som den herskende frihandelsopfattelse tilsagde det, eller skulle man tværtimod forsøge at komme udviklingen i forkøbet ved at forsøge at styre udbuddet ud fra en samlet vurdering af markedssituationen? Det blev i stigende grad problemstillingen, efterhånden som de store markeder Tyskland og senere England blev ramt af den store verdenskrise. Det hævdes i bogen, at Landbrugsrådet for længe holdt fast ved den nedarvede frihandelsopfattelse, men det må understreges, at denne opfattelse ikke har vundet almindelig hæv.⁶⁸

I hundredåret for oprettelsen af det første andelssvineslagteri i Horsens udgav Danske Slagterier et jubilæumsværk, som jeg redigerede og delvis skrev samt med bidrag af Flemming Just og Jacob B. Jensen om de første år i Horsens samt af Lars Scheving omkring billeddækningen.⁶⁹ Heri analyserede jeg udviklingen rent branchepolitisk efter 1962, delt op i en periode 1962-73, hvor man søgte at lede produktion og salg ud fra en samlet opfattelse af de tilgrundliggende interesser (»Systemet Dons Christensen«) og den indledende EF-periode efter 1973,

hvor man forgæves søgte at fastholde et fælles fodslag («Princippet Esp Sørensen»). Det efterfølgende arbejde om den danske landbrugshistorie i det 20. århundrede vil blive omtalt i forbindelse med den samlede redegørelse for projektet *Det danske landbrugs historie*.⁷⁰

Fagøkonomernes landbrugshistoriske opfattelse

I 1968 publicerede Hans Chr. Johansen sin store undersøgelse over dansk økonomisk politik i reformårene.⁷¹ Særlig opmærksomhed vies Finansplanen af 1785, reformregeringens bud på en moderne penge- og finanspolitik.⁷² Efter Hans Chr. Johansens opfattelse stod landbrugsudviklingen da i centrum for regeringens opmærksomhed, idet man i modsætning til tidligere praksis, men i god overensstemmelse med tidens fysiokratiske orientering ville begunstige produktionen af landbrugsvarer og andre nationale *species*. Målet var i første række at gavne beskæftigelse og økonomisk vækst, i anden at styrke statens kreditværdighed. Et af midlerne hertil var en selektiv kreditpolitik, idet der fra en nyoprettet kgl. kreditkasse skulle ydes lån til landbruget, herunder fæstebøndernes selvejekøb.

Uden at ville gå direkte ind på spørgsmålet om landboreformernes betydning kan Hans Chr. Johansen i mangt og meget medunderskrive Hans Jensens landbohistoriske opfattelse, at regeringen i kraft af sine reformer vendte sig imod en udpræget *laissez-faire*-politik efter engelsk mønster for i stedet at gennemføre en socialpolitisk betonet lovgivning, »der betød væsentlige indskrænkninger i godsejernes ret til fri disposition over deres jord».⁷³

Et væsentligt formål for den økonomiske politik, staten førte, var at for-

øge befolkningstallet og dermed sænke skattebyrden til gavn for velstanden, altsammen i bedste overensstemmelse med tidens økonomiske lærdom, hedder det videre. Hvor man førhen var betænkt på at skaffe godsejerne en høj kornpris, jf. det søndennorske kornmonopol, ville man nu i højere grad sikre befolkningens fødevarerforbrug til priser, som ikke medførte alt for store lønstigninger til skade for konkurrenceevnen. Her som andetsteds gik man på tværs af godsejernes interesser, og i Den store Landbokommissions forhandlinger kan man, efter Hans Chr. Johansens opfattelse se, en tæt sammenhæng mellem befolkningspolitiske og landbrugspolitiske overvejelser.⁷⁴ I sine konsekvenser ville reformerne drage bønderne ind i pengeøkonomien.

I bind 2 af Hans Chr. Johansens studie over dansk økonomisk politik efter 1784 fæstner han for landbrugets vedkommende opmærksomheden omkring de stærkt stigende udlån fra Den kgl. Kreditkasse, om end beløbene ikke er overvættede store.⁷⁵ Desuden påpeges det, at Chr. D. Reventlow i 1791, i øvrigt det år, hvor en aktiv hoverilovgivning blev lagt på is,⁷⁶ arbejdede ivrigt på at få sin store vejforordning igennem. Det lykkedes omend med besvær.

Til brug for en undersøgelse over folk og produktion på fynske gårde i det 18-19. århundrede har Hans Chr. Johansen udtaget en stikprøve på husstandsoverhoveder inden for gruppen af gårdmænd og gårdbrugere på en fortløbende liste med alle Fyns indbyggere i 1787.⁷⁷ 192 af disse gårde kan føres tilbage til 1688-matriklen. Inden 1800 var kun 41 af disse overgået til selveje, de 17 efter et stort ryttergods salg i 1764. Han kan ikke påvise et såkaldt malthusiansk check på befolkningsudviklingen efter 1735, da der ikke er nogen overensstemmelse mellem kornprisernes udsving og de tilsvarende bevægelser i dødeligheden.

Indfæstningerne var af svingende størrelse indtil 1780, derefter klart stigende. Fra 1775 ligger fødselstallet normalt 1,2 gange dødstallet mod tidligere perioders fødselsunderskud. Før 1800 døde fæsteren meget almindeligt som erhvervsaktiv på et meget tidligt tidspunkt, hvor børnene endnu var små. Når fæsteafgifterne voksede fra 1780'erne, må det skyldes en voksende landbrugsproduktion, ikke at der var flere, der ønskede at fæste. Sandsynligvis har folketallet været stigende på Fyn fra 1760'erne, og fra 1780'erne vokser produktionen. Der er med andre ord ingen sammenhæng mellem befolkningsvækst og landbrugsudvikling, mener Johansen at kunne konstatere.

Normalt havde en fæster sin gård i besiddelse fra ca. 30-årsalderen til første halvdel af tresserne, normalt til sin død, men fra slutningen af det 18. århundrede lader mange fæstere sig dog »pensionere«. Fæstebonden og selvjerbonden har derfor haft samme livsforløb. Ville man have en gård, var det normale at gifte sig med forgængerens enke, eller gården blev overdraget en søn eller en datter. Kun 10-15% af fæstegårdene gik ud af familiens besiddelse ved overdragelsen. I mere end halvdelen af gårdeksemplerne har mindst en af ægtefællerne været gift tidligere. Dermed var der heller ikke det store behov for aftægtskontrakter. Forholdet mellem gårdmandsfamilier og husmandsfamilier var som 1:1 i 1787, konstateres det.

Om befolkningsforholdene på landet har Hans Chr. Johansen fremlagt en række resultater, mest i form af fynske detailstudier over kvantitative kilder. Uden at gå i detaljer hermed må det præciseres, at disse undersøgelser nok viser et ret statisk landbosamfund i det 18. århundrede, men at der hen imod århundredets slutning kan spores stor vandringslyst, først og fremmest i de unge aldersklasser.⁷⁸ I sit bi-

drag til *Dansk Socialhistorie* har Johansen understreget den store nedgang i børnedødeligheden, der skete efter 1780.⁷⁹ Danskerne blev da forskånet for virkningerne af byldepest og andre epidemiske sygdomme, som tidligere havde afstedkommet et regulært fødselsunderskud så sent som i begyndelsen af 1760'erne og 1770'erne. På den anden side skete der nok et fald i arbejdernes realløn i slutningen af det 18. århundrede i kontrast til den betydelige forbedring, som skete i 1750'erne.⁸⁰

Udover Hans Chr. Johansens forskellige bidrag til den rette tolkning af landbohistorien har lektor i økonomisk historie ved Økonomisk Institut i København Ingrid Henriksen ved flere lejligheder placeret centrale historiske forskningsresultater i forhold til den økonomiske teori, mest prægnant udtrykt i en afhandling om bønderne og markedet.⁸¹ Efter en kort redegørelse for den debat om markedsinstitutionens forskningsmæssige berettigelse i studiet af ældre samfund, som K. Polanyi for snart mange år siden rejste, fastslår Ingrid Henriksen, at befolkningsforøgelsen i det 18. århundredes samfund fremmede det økonomiske samspil mellem by og land. Derved blev bønderne trukket tættere ind i pengeøkonomien. I spørgsmålet om forholdet mellem landboreformerne og drivkræfterne bag den økonomiske udvikling vil hun i det store og hele give reformerne forrang og tilslutter sig da den opfattelse, Birgit Løgstrup har givet udtryk for.⁸²

Når pengemængden 2-3-dobledes fra ca. 1730 til 1780'erne, ser hun det som udtryk for en stigning i såvel befolkningstal som produktion med heraf følgende vækst i pengeøkonomien. At bønderne så ivrigt støttede udskiftningsarbejdet, opfattes som et udtryk for, at de ikke stod som passive tilskuer til det, der foregik omkring dem. Hun konkluderer, at det først og frem-

mest var reformerne, som direkte eller indirekte pressede bønderne ind i markedsøkonomien.

En anden økonom, Agnete Raaschou-Nielsen, forsøger ad en lidt anden vej at undersøge forholdet mellem landboreformer og økonomisk teori.⁸³ Det er især teoriudfletningen om de såkaldte transaktionsomkostninger, som her påkalder sig interesse. På denne baggrund gennemgår hun de empiriske bidrag, som moderne landbohistorikere som f.eks. Fridlev Skrubbeltang og Karl-Erik Frandsen har fremsat om ønsket om at fastholde en ligelig fordeling af landsbyens jordressourcer og om en passende risikospredning på forskellige afgrøder. Det ser dog nærmest ud, som om Agnete Raaschou-Nielsen opgiver at etablere en tvangsfri forbindelse mellem økonomisk teori og alm. bondepraksis.

Derimod ser hun opløsningen af de fælles græsningsrettigheder på overdrevet som et udtryk for en art klassekamp mellem de ledende og velhavende bønder plus godsejerne på den ene side og landbounderklassen på den anden. Set fra de velhavende, progressive landmænds standpunkt var landsbyfællesskabet en oldnordisk måde at tilrettelægge produktionen på, og de udøvede derfor et pres på magthaverne for at få lovgivningen til at støtte deres kamp, mener Agnete Raaschou-Nielsen.

Landbrugshistorien bliver repræsenteret i det landbohistoriske tidsskrift *Bol og By*

Også her kan det i høj grad diskuteres, hvorvidt indholdet af *Bol og By* 1977-8 skal rubriceres under socialhistorisk landbohistorisk eller økonomisk landbrugshistorie, men da de fleste bidrag efter deres indhold og faglige orientering peger i sidstnævnte retning, er de

her anbragt under denne overskrift. Det hører med til historien, at den nye redaktion af *Bol og By*, Michael Hertz og undertegnede, som afløste Jens Holmgaard i 1977, i muligt omfang ville samle de enkelte numre af tidsskriftet omkring et fælles tema. Denne målsætning var ikke nem at indfri; bedst lykkedes det, når en øvelsesrække på et af vore universiteter havde givet sig synlige resultater i form af større opgaver eller specialer. Det første temanummer i den nye række koncentreredes omkring 2. halvdel af det 19. århundrede.⁸⁴ Taget rent kronologisk viste den århusianske historiker Stig Günther Rasmussen, hvorledes tre østjyske godssamlinger med halvofficiel status, de såkaldte majorater med deres bundne kapitaldannelser (grevskabet Frijsenborg og de to stamhuse Bidstrup og Rosenholm) blev sat i stand til at finansiere deres modernisering gennem frasalg af det tilhørende bøndergods.⁸⁵ Det tog sin begyndelse i 1850'erne, og en ganske stor part af den således frigjorte kapital blev brugt til udlån, især til større landbrugere.

De større brug havde i høj grad brug for denne kapital, ikke mindst til at finansiere dræning af vandlidende arealer. Inger Jensen viser her i sin undersøgelse, i hvilket omfang en række godser har investeret penge i større dræningsprojekter.⁸⁶ Omkostningerne pr. tdl. kan her svinge fra godt 50 kr. til det tredobbelte eller mere, fordelt med ca. 45% i arbejdsomkostninger og en tilsvarende andel i røromkostninger inkl. transportudgifter. I 1870'erne udgør dræningsinvesteringerne efter Inger Jensens beregning ca. 4,5 mill. kr. om året eller det dobbelte af Svend Aage Hansens tal for den samlede grundforbedring.⁸⁷ Det vigtige spørgsmål om dræningens rentabilitet lader sig beklageligvis ikke bestemme på dette grundlag.

Efter en veludført dræning kunne

Figur 7. De forskellige brugsstørrelser iagttaget fra et sjællandsk kirketårn i 1951 (Fotograf: Sven Gjørting, Nordfoto).

der avles mere og bedre korn, og det sås tydeligt i eksportstatistikken. Sven B. Nielsen har søgt at kortlægge denne udvikling ved at studere de bevarede årsberetninger fra de enkelte tolddistrikter.⁸⁸ Med det forbehold, at landbrugsvarerne kan være fragtet rundt i landet, inden de blev eksporteret, begynder omlægningen til animalsk produktion tidligt. Jylland er arnestedet med hovedvægten lagt på kød og flæsk, og udviklingen tager fart

i 1860'erne. I næste årti giver Sjælland tonen an med en stor smørproduktion, dernæst Fyn og Langeland (smør og æg) og på ny Jylland.

I den danske smørproduktions historie spiller de tidlige privatmejerier eller fællesmejerier en vis rolle. Før de danske landmænd tog andelstanken til sig gennem oprettelse af andelsmejerier 1882ff., opkøbte mejerikyndige landmænd naboernes mælkeproduktion for at kunne lave smør og ost, der

kunne stå sig i konkurrencen med herregårdsmejerierne. Denne udvikling skildres her af Claus Bjørn.⁸⁹ I 1888 taltes der 468 fællesmejerier i Danmark mod 388 andelsmejerier, men da førstnævnte ikke havde tilslutning nok lokalt, blev omkostningerne i længden prohibitive. Fællesmejerierne måtte som regel affinde sig med den præsterede mælkeekvalitet, mens andelsmejerierne rådede over kollegiale kontrol- og sanktionsmuligheder.

Den berømte omlægning til overvejende animalsk produktion er temaet for Peter Thonning Olesens EDB-analyse af udviklingen i Magleby sogn på Stevns, sådan som den er bevidnet i de originale og til alt held bevarede tællingsskemaer fra landbrugstællingerne 1861-81 (minus arealtællingen 1881).⁹⁰ Udover en værdifuld drøftelse af repræsentativitetsproblematikken ved en lokal undersøgelse viser Peter Thonning Olesen instruktivt, at det er på de lidt større gårde, man ser en betydelig forøgelse af kvæg- og svineholdet, især kendelig efter 1876. På de samme ejendomme udvides græsningsarealet betragteligt. Desuden forøges arealet med blandsæd til foderbrug. Det er de unge, nyetablerede landmænd, der går i spidsen for denne udvikling.

De sociale omkostninger ved denne udvikling måtte som regel bæres af husmands- og landarbejdergruppen. Det viser Jørgen Witte i en undersøgelse af kilderne til landarbejdernes kår 1850-90.⁹¹ De fleste landbohistorikere har været ret enige i deres pessimistisk stemte vurdering af landarbejdernes levevilkår, om end Hans Chr. Johansen for de dårlige landbrugsårs vedkommende ikke så nogen større forskel mellem gårdmændenes og landarbejdernes situation.⁹² Som følge af den politiske lammelse i forfatningskampens kølvand kunne man først i 1891 begynde at modernisere den danske sociallovgivning efter europæisk (tysk) mønster.

Det næste nummer i den nye række

af *Bol og By* – om senmiddelalderlige landboforhold – falder uden for den her opstillede ramme. Vi iler hastigt videre mod moderne tider.

I 1980 kom *Bol og By*, nu under hovedtitlen *Landbohistorisk Tidsskrift* med et tredje temahæfte, samlet om den moderne landbo- og landbrugshistorie.⁹³ Med skiftende tyngdepunkt fulgtes udviklingen fra husmandsideologiens gennembrud før 1. verdenskrig til de landbrugspolitiske konsekvenser af flugten til byen efter 1945.

Bernhard Hagen karakteriserer her den fascination, den såkaldte georgeisme eller jordskyldsbeskatning udøvede på mange danske husmænd i årene op mod 1. verdenskrig.⁹⁴ Henry George's jordreformatoriske lære blev da tilsat så mange stænk husmandspolitik, at den var spiselig for jordpolitikere, som ville forøge husmandens beskedne indtægter fra bruget gennem en omfordelingspolitik med basis i jordbesiddelsens størrelse og beliggenhed. Da jordvurderingen 1916 utvetydigt viste, at en jordskyldsreform ville blive en ren landbrugsskat, svækkedes georgeismens tiltrækningskraft straks hos de fleste landmænd. At mange husmandspolitikere, især fra Øernes område, ikke desto mindre holdt fast ved grundskylden, ser Bernhard Hagen som et bevis på, at læren appellerede dybt til husmændenes etisk-moralske værdinormer.

Her åbnedes en kløft mellem de små og de større landbrugere, når talen var om udformningen af det økonomisk-politiske rammeværk omkring erhvervsudøvelsen. Noget tilsvarende kan ses i landbrugets forhold til fagbevægelsen, sådan som Anders Ture Lindstrøm beskriver det i sin afhandling.⁹⁵

Ved 3 forskellige lejligheder – 1920, 1922 og 1926 – søgte landbrugets producentorganisationer at holde landbrugseksporten uden for konflikten. Erhvervets egne folk lastede og lossede da skibene, bistået af frivilligt

mandskab fra byerne, strejkebrydere i fagbevægelsens terminologi. Trods voldsomme protester og uroligheder i eksporthavnene havde landbruget held med sit foretagende, og fagbevægelsen blev i øvrigt tilføjet et nok små smertefuldt nederlag, da Højesteret juni 1926 dømte en langvarig arbejderblokade mod nogle bønder i Kolind Sund ved Grenå ulovlig.

Ikke alle landmænd var dog afvisende over for tanken om at organisere sig rent fagligt. Ervin Nielsen viser i sin korte skildring af protestorganisationen Dansk Landmandsforening 1915-22, at der udgår en stærk appel fra en højroret landmandspropaganda, som behændigt blander agrarpopulistisk ideologi med læren om nytteværdien af en faglig organisering på tværs af brugsstørrelser.⁹⁶ I november 1915 opstod en »gårdmandsforening« i protest mod den radikale regerings pris- og forsyningspolitik under 1. verdenskrig; den skiftede to år senere navn til Dansk Landmandsforening, nu med tydelige aspirationer om at gøre sig gældende rent partipolitisk. Forgæves. Ervin Nielsen dokumenterer her instruktivt, hvor lille en indflydelse protestbevægelsen fik trods dens letfattelige appel til landmændenes mest selviske interesser.

Arbejder-bonde-konflikten i 1920'erne nedtonedes dog noget under indtryk af den store krise i 1930'erne. Over for den gradvise tillukning af landbrugs-eksportens hovedmarkeder havde man en fælles interesse i at forhandle sig frem til tålelige resultater, sådan som Kaj Rostvad skildrer det i sin afhandling om de dansk-engelske handelsforhandlinger 1932-33.⁹⁷ Som led i Englands gradvise overgang fra frihandel til reguleret handel med fødevarer påtvang man i april 1933 Danmark en handelsaftale, som i høj grad begrænsede importen af dansk bacon. Til gengæld steg priserne så hurtigt, at Danmark til en vis grad blev holdt ska-

desløs. Kaj Rostvads arbejde er også interessant derved, at han har anvendt såvel dansk som engelsk kildemateriale til sin undersøgelse.

Når det trods voldsomme protestråb fra en ny landmandsbevægelse Landbrugernes Sammenslutning (L.S.) lykkedes at bevare landbrugsorganisationernes indre sammenhold under krisen i trediveerne, skyldes det efter Ebbe Foged-Nielsens opfattelse, at det politiske system med held søgte at dele sol og vind lige i spørgsmålet om landbrugsgets indtjeningsmuligheder.⁹⁸ Husmandsforeningernes ledere så deres fordel i at støtte en socialdemokratisk-radikal regering, som kunne og ville gennemføre en krisepolitik med tydelige indrømmelser til husmændenes erhvervsinteresser. Når denne politik også tilgodeså landboforeningernes og andelsbevægelsens ønsker, havde L.S. stort set ikke andet end kriseretorikken at falde tilbage på.

Til gengæld kneb det for landbrugsgets ledelse at holde den landbrugs-ideologiske fane med dens påtrykte læresætninger om fri foretagsomhed og demokratisk åbenhed højt hævet over hverdagens mange »ordninger« og ko-handeler, især når samhandelspartnere var Hitlertidens Tyskland. Det søger jeg at vise i en artikel om forholdet mellem andelsideologi og landbrugspolitik 1933-36.⁹⁹

Politologen Jacob Buksti slutter rækken af skildringer af det moderne landbrugs detronisering som hovederhverv ved at vise, at landmandsgrupper derved ikke mistede hele den dermed følgende indflydelse på den erhvervspolitiske udvikling.¹⁰⁰ Som Buksti vurderer det, styrkede afvandringen i realiteten landbruget frem til 1954, og da statsmagten i næste årti ud fra nogle markedspolitiske overvejelser fik behov for at sikre landbrugsgets fremtid, videreudvikledes samspillet mellem erhverv og stat – med et politologisk udtryk korporatisme-begrebet.

Landbrugskrisen 1818-28 i et nyt perspektiv

Som en udvidet kommentar til den tidligere nævnte artikel om en revideret opfattelse af landbrugskrisen 1818-28 publiceredes i *Landbohistorisk Tidsskrift* en artikelsamling om denne emnekreds.¹⁰¹ I alle tilfælde drejer det sig om forkortede udgaver af forfatternes specialeafhandlinger i faget historie.

Søren Olesen sætter sig som mål at ville undersøge det danske landbrugs produktions- og afsætningsforhold i perioden 1815-30.¹⁰² Efter en kort gennemgang af den eksisterende litteratur om emnet konstateres det, at man hidtil har savnet et krisebegreb, som kunne rangordne de eksisterende forklaringer omkring landbrugets svigtende indtjeningsevne i 1820'erne, især årene 1818-25. I stedet opfatter Søren Olesen årtiet som en periode, hvor produktions- og afsætningsbetingelserne fundamentalt omdannes, en nødvendig forudsætning for gennembruddet i 1830'erne. Her beviste selvejerne deres eksistensberettigelse som en ny tids bonde. Med visse forbehold tilslutter Søren Olesen sig da den opfattelse af kriseårene, som nærværende jeg ovenfor har gjort gældende.

Jens Skrivners analyse af godsøkonomien ved de to østjyske godser Wilhelmsborg og Moesgård 1788-1828 har derimod som konklusion, at krisen simpelthen slog godsejeren Frederik Christian Güldenchrone af pinden.¹⁰³ Til gengæld var hans økonomi lige siden godsernes overtagelse i 1789 så vaklende, at der ikke behøvedes et økonomisk uvejr til at drive ham fra gården. Ganske vist var Güldenchrone en meget aktiv og rationelt indstillet godsejer, som målbevidst søgte at gøre sit bøndergods til et økonomisk aktiv. Hans fæstebønder gav ham imidlertid et så kvalificeret modspil, at de omfattende investeringer i godslandbruget, i fæstegodset og i et moderne skolevæ-

sen langt fra svarede regning. Statsbankerotten trak derefter tæppet væk under hans økonomi.

Gårdmændene i Tybjerg herred ved Næstved er emnet for Merete Johansens artikel.¹⁰⁴ På basis af en analyse af oplysninger om gældsforhold og begærede tvangsauktioner over gældslyngede landbrugsbedrifter konstaterer hun, at udviklingen fra 1805 og til 1828 ikke gør det muligt at indcirkle en egentlig kriseperiode hos de 381 gårdmandsbrug, som er dækket af undersøgelsen. Kun 1% af gårdmændene måtte i denne periode gå fra gården, om end 16% af dem på et eller andet tidspunkt blev udsat for en begæret tvangsauktion resp. en udlægningsforretning, og i så henseende er der ikke forskel på de 319 fæstere og 62 selvejere (tallene for 1828). Priserne på bondehartkorn ændres stort set ikke gennem hele perioden, og det tyder efter Merete Johansens opfattelse ikke på et erhverv i krise. Snarere dækker der sig private omstændigheder bag de konstaterede gældsproblemer.

Lars Denhardt Niensens artikel belyser udvalgte dele af den landøkonomiske debat i denne periode, sådan som trykkefrihedsforordningen af 1799 gjorde den mulig.¹⁰⁵ De dårlige tider for landbruget fik en række skribenter til at gribe pennen for at give deres besyv med i debatten, ofte udtrykt i et ligefremt sprog under brug af drastiske udtryk og vendinger. Forfatteren opdeler skribenterne i tre grupper: liberalisterne i Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, de standsbevidste godsejere og de bondevenlige traditionalister. Førstnævnte ville med J.C. Drewsen i spidsen sammenlægge de danske bøndergårde til bortforpagtede avlsgårde, godsejerne ville indskyde sig selv som et officielt medlem i det enevældige styringshierarki, og bondens formyndere, præster og embedsmænd, ville gerne være med til at formidle en statslig indsats til

højnelse af bondealmuens generelle oplysningsniveau, alment som landbrugsfagligt betragtet.

Fælles for alle tre grupper var et stigende engagement i samfundsmæssige anliggender og et dertil svarende ønske om, at det enevældige styre tog større hensyn til de fremsatte synspunkter. Især følte godsejerne sig kaldet til at give statsstyrelsen gode råd om, hvorledes man bedst kunne fremme landbrugets tarv, sådan som godsejerne vurderede situationen. Landbrugets økonomiske nedtur havde for alvor løsnet tungebåndet hos de kriseramte godsejere.

Bol og By-perspektivet vendes atter bagud

Efter et par års pause udsendtes et nyt nummer af *Landbohistorisk Tidsskrift*, denne gang helliget det 17. århundrede.¹⁰⁶ Endvidere bragtes et par korte biografier, bl.a. over den ledende venstrepolitiker og landbrugsleder Thomas Madsen-Mygdal. De fire arbejder i tidsskriftet omhandlede så forskelligartede temaer som lensregnskaber (Orla K.O. Damkjær), adelsgods og jordværdi 1500-1660 (E. Ladewig-Petersen), adelig godsstruktur i det 16-17. århundrede (Jens William Jensen) og Randbøl sogns bebyggelse ca. 1570-1700 (Niels Jørgen Poulsen). Det overlades til andre med større indsigt i den lidt ældre landbohistorie at give et dækkende signalement af artiklernes indhold og betydning.

Vi bevæger os hastigt et århundrede frem i tiden, altså den historiske. Til den ende bragte *Landbohistorisk Tidsskrift* en række artikler om udviklingen i det 18. århundrede.¹⁰⁷ Flemming Mikkelsen behandlede her de samfundsmæssige virkninger af de konstaterede klimaændringer gennem 200 år.¹⁰⁸ Med det formål at tegne en profil af vejrligets indflydelse på høstresultatet og dermed ernæringssituati-

onen i den førindustrielle tidsalder søger forfatteren her at sammenholde historiske udsagn om produktions- og prisudvikling i Danmark med de forholdsvise få vidnesbyrd, der er overleveret om den klimatologiske udvikling.

Selv om Flemming Mikkelsen mener at kunne spore en vis sammenhæng mellem dårlige høstår – højere kornpriser – ringere forsyningsforhold og stigende dødelighed, dokumenterer de citerede kildesteder nok så meget det pres, en dårlig høst kunne lægge på den stedlige godsejer som den moralsk ansvarlige for beboernes forsyning med korn.

I denne sammenhæng giver jeg en kortfattet oversigt over landbrugets økonomiske udvikling i det 18. århundrede.¹⁰⁹ I konklusionen på undersøgelsen sættes de indrømmet få danske tal om landbrugsproduktionens størrelse og betydning ind i en international sammenhæng, eftersom der ikke mindst i den engelske debat om *the agricultural revolution* kan iagttages mange parallelle problemstillinger. De udskrevne prisoplysninger fra de danske godsregnskaber tegner et konjunkturforløb, der har 1750 som en skarp grænse. Før den tid er der tale om et langstrakt, ikke særlig markeret forløb i opadgående retning; efter 1750 bliver udsvingene mere udtalte med tydelige op- og nedgange som f.eks. i anden halvdel af 1770'erne og 1780'erne, men lavpunkterne ligger et betydeligt stykke over niveauet før 1750.

Jens Holmgaards artikel om kapitalstakstens tilblivelsessituation behandler et lille udsnit af det materiale, som findes bevaret herom i danske bispearkiver.¹¹⁰ Kort fortalt klagede Aalborgs købmænd 1715 til stiftøvrigheden over, at de gejstlige plejede deres egne interesse ved at sætte kapitalstaksten og dermed en del af deres aflønning for højt. Købmændene kunne på deres side umuligt betale landmændene den pris for kornet, som

herved var sat. Deri fik de ikke medhold.

Claus Bjørns skildring af bøndernes svar på den kgl. opfordring af 15. april 1768 om at ytre sig om deres situation er tidligere omtalt.¹¹¹ I Birgitte Bruun Wolters arbejde omkring Roskilde Klosters godshistorie følges udviklingen i klostrets administration af sit jordegods fra oprettelsen i 1699 til bortforpagtningen i 1852.¹¹² Her spores ikke noget udtalt ønske for at befordre landbrugsudviklingen på godset, snarere et ønske om at sikre en fast, årlig indtægt fra hovedgårdsavlen og bøndergodset.

En agrarøkologisk funderet variant over landbo- og landbrugshistorien

S.P. Jensens egnhistoriske forfatterskab

S.P. Jensen havde gennem sin mangeårige ansættelse i de øverste landbrugsorganisationer skrevet en række landøkonomiske rapporter, som indgik som materiale i de landbrugspolitiske forhandlinger om erhvervets placering i en aktuel sammenhæng. Allerede da lagde han vægt på at anskue landbrugsforhold i et længere, historisk perspektiv, og det ledte ham frem til dybtgående studier over den egnhistoriske udvikling på Stevns, hans fødestavn. Især fængsledes han af Gjorslev gods' noget skiftende historie, sådan som den er dokumenteret i såvel godsarkivalier som materiale i offentlige arkiver.

En første frugt af S.P. Jensens landbohistoriske studier blev en artikel om Stevns Klint som historisk arbejdsplads.¹¹³ Her vises det ret entydigt, hvor stort et aktiv stenedskæringen på klinten var for Gjorslev gods, særlig i det 19. århundrede, hvor op til 75 arbejdere var beskæftiget på den lidt farlige ar-

bejdsplads. Selv om udskæringen ikke var egentligt hoveri, fandt bønderne det forståeligt nok som en ekstra byrde at skulle skære de tunge sten ud med tidens primitive redskaber.

Næste afhandling fra S.P. Jensens hånd om Stevnsbøndernes historie blev en fremstilling af de tidlige reformer, som Gjorslevs ejer 1743-1772 Christen Lindencrone gennemførte i årene 1767-71 på sine godser Gjorslev og Søholm.¹¹⁴ Trods bøndernes uvilje mod denne reform blev deres hoveri afløst af en fast pengesum, 12 rdl., og desuden fik de deres gårde overladt »til evindelig ejendom«, dvs. arvefæste. Disse studier udvidedes i de følgende år gennem S.P. Jensens bidrag til en skriftserie om landsbyer på Stevns, som en arbejdsgruppe under Stevns Museum publicerede i årene 1982-86.¹¹⁵ S.P. Jensen fremlagde her tre større og mindre arbejder omkring bondelandbrugets udvikling på Stevns. Først præsenteredes kort de 25 landsbyer med deres tilliggende på 9.500 ha dyrket areal, sådan som det opmålt ved matrikuleringen i 1682.¹¹⁶ Der var tale om ret store landsbyer med Strøbys 52 bøndergårde som den største. De fleste af disse landsbyer udskiftedes 1794-1815, og 2/3 af dem udflyttedes til deres nye, samlede marklod. Landsbyerne blev dog hurtigt befolket igen; lokalbefolkningen voksede i hundredåret 1790-1890 med mindst 40%.

I de to følgende artikler skrev S.P. Jensens i realiteten bondelandbrugets historie på Stevns fra stavnsbåndstiden og til 1914. Udviklingen i det 18. århundrede karakteriseredes af lokale reformer, de allerede omtalte på Gjorslev og af grev A.G. Moltke til Juellinges forsøg på at befordre overgangen til kobbeltbrug og andre tekniske forbedringer.¹¹⁷ Kobbeltbrugets indførelse ville i sammenhæng med en udskiftning af såvel landsbyjorden som overdrevene indebære en fremgang i foldudbyttet fra 4½ – 5 fold til 8-9 fold el-

Figur 8. Afdelingschef i De Danske Landboforeninger, S.P. Jensen (tv), f. 1918, i 1966 sammen med Landbrugsrådets præsident, Anders Andersen og direktør Arne Christiansen. S.P. Jensens historiske forskning blev intensiveret, da han i begyndelsen af 1980'erne fratrådte sin administrative stilling. (Fotograf: Kurt Nielsen. Nordfoto).

ler mere, især når det kobledes sammen med bedre afvanding og mer-gling.¹¹⁸ Desuden ville der ikke længe stå eller snarere ligge 2-3 radmagre køer i stalden, men 5-6 velfodrede eksemplarer med en årlig mælkeydelse på 6-800 kg.

Da det til forfatterens store tilfredshed lykkedes for bønderne at komme ud af »det ulykkelige og skadelige fællesskab«, som Lille Heddinges bymænd formulerede det efter endt udskiftning 1799, oprandt lidt efter lidt den berømte kornsalgperiode eller med S.P. Jensens udtryk »hvede- og ærtedyrkingstiden« 1835-80. Jorden til en bondegård inddeltes da typisk i 7 skifter med sædfølgen brak – hvede eller rug – byg – ærter – havre med frøudlæg og 2 år med græs, og det gav i 1870'erne et gennemsnitsudbytte på 11-12 fold. Tilsvarende 3-dobledes mælkeudbyttet.

Derpå fulgte den store omlægning til animalsk produktion, som resulterede i en ny 3-dobling af køernes mælkeydelse, koblet sammen med en nærmest eksplosiv ekspansion inden for svineholdet. Overalt skød andelsmeje-

rier frem, men nu med bønderne selv som initiativtagere. Tidligere havde det været herregårdsforpagterne på Gjorslev og Søholm og fra 1850'erne kvægavlscentret på godset Juellinge, som havde været forbilledet.

I et vist omfang havde S.P. Jensen her kunnet drage nytte af en dagbog med tilhørende regnskaber fra perioden 1867-1917/18, ført af gårdmand Hans Christian Sørensen fra gården Porsager i Holtug. Den kunne S.P. Jensen senere fremlægge i et omfattende resumé, hidsat fyldige kommentarer.¹¹⁹ Her kan man punkt for punkt følge S.P. Jensens udviklingsskema for den gradvise omlægning eller med forfatterens ord »systemskiftet« fra 1860'ernes slutning til 1. verdenskrig.

S.P. Jensen er ingen ven af store, flotte generaliseringer. Det demonstreres gennem en påpegning af, at selv i kornsalgperiodens store tid dyrkedes på denne gård kun halvdelen af de 47 tdl. med korn, og af høstudbyttet solgtes kun 40% eller 2½ tdl. pr. tdl. mod et landsgennemsnit på 1½ tdl. Omlægningen ses som en glidende proces

med kreaturholdets gradvise forøgelse som selve krumtappen. Da man her som andetsteds fik for lidt udbytte af gårdens eget mejeri, så man straks den store chance ved at melde sig ind i andelsmejeriet i Holtug, da det åbnede 1884. På få år fik man 20-25% øget indtjening, og mælken erstattede kornet som den største indtægtskilde. Da gården i 1895 gik ind i Køge Andels-Svineslagteri af 1890, fordobledes svineproduktionen til 50 slagterisvin om året. Hans Chr. Sørensen blev en holden mand, som i 1907 byggede sig en helt ny gård i byens udkant, finansieret ved egne midler. Den samme forklaringsmodel anlægges også i en skildring af købstaden Store Heddinges landbrug.¹²⁰ I realiteten var byen for en forvokset landsby at regne, også rent landbrugsmæssigt, omend med den principielle forskel, at *gårdbrugere* og *gårdejerer* her som oftest var identiske. De brogede ejendomsforhold bevirkede, at købstadsjorden blev udskiftet så tidligt som i 1784. Senere gennemgik området en større opsplitning i mindre parceller.

En lignende dybdebehandling af et mindre område præsterer S.P. Jensen i en studie over sognet og landsbyen Varpelevs ældre historie.¹²¹ Her lå i det 18. århundrede ca. 20 gårde og nogle få huse med en befolkning på 143 i 1769. Bønderne sukkede her over den ekstraordinært store skattebyrde, de var blevet pålagt gennem en ufordelagtig matrikulering i 1682. Uligheden i forhold til andre byer blev først udlignet ved den nye matrikulering 1809-10. Varpelev-mændene havde dog andre odds imod sig. Ejeren af Gjorslev gods siden 1793 Jacob Brønnum Scavenius tilbagekøbte rent faktisk 9 af de 19 arvefæstegårde, hans forgænger havde overdraget deres brugere. Til trods herfor viste udviklingen i det 19. århundredes Varpelev akkurat de samme takter som andetsteds på Stevns.

S.P. Jensen om den danske landbrugsudvikling som helhed

Sideløbende med sit egnshistoriske forfatterskab har S.P. Jensen ved forskellige lejligheder ytret sig principielt om den rigshistoriske udvikling på landbrugsområdet. Hans udgangspunkt har her været en landbrugsvidenskabelig tolkning af de naturgivne og historisk betingede grundvilkår, som dansk jorddyrkning til enhver tid har været underkastet. Dermed viderefører han den tradition, som søger sin oprindelse i Gregers Begtrups og O.C. Olufsens landøkonomiske rydningsarbejde i årtierne efter de store landboreformer og som fortsattes af amtsbeskrivelsernes respektive forfattere samt af Landbohøjskolens landøkonomiske forfatterhold med navne som J.B. Krarup, S.C.A. Tuxen, V.E. Maahr, O.H. Larsen, E. Lindhard, Aksel Milthers og Carl Thomsen. At Falbe Hansen-traditionen også har spillet en stor rolle for den landøkonomiske historikerretning, bør heller ikke overses.¹²²

S.P. Jensen indledte denne del af sit forfatterskab med en kort oversigt over landbrugets rent teknologiske udvikling gennem de sidste 200 år,¹²³ og gik herefter videre til at analysere baggrunden for landbrugsproduktionsens 25-30-dobling i Danmark i samme tidsrum.¹²⁴ Med de vanskeligheder, fraværet af sikre tal rejser i den først-statistiske periode, mener S.P. Jensen at kunne følge gangen i kornproduktionsens trinvis vækst fra godt 5 mill. tdr. omkring 1750 over 8-9 mill. tdr. kort efter år 1800 og 9-10 mill. tdr. 1837-38 til godt 20 mill. tdr. i 1880'erne. Materialet hertil er for den ældre periodes vedkommende samtidens egne skøn, sammenholdt med kalkuler over forbrugsudviklingen i samme periode. Desuden ser han på græsproduktionens størrelse, eftersom græsarealerne i det 18. århundrede udgjorde 80% af det 4,4 mill. td. ld. sto-

re landbrugsareal mod kun 20% til kornet. Ud fra et skøn over foderbehovet for det samlede dyrehold regner han sig frem til, at græsningsområderne i alt har ydet 9 mill. arealenheder (AE) mod kornmarkernes 6 mill. AE.

Frem til nutiden regnes med en 5-dobling af kornudbyttet og en 12-dobling af udbyttet af græs og grønfoder. Det 18. århundredes store landbrugsproblem var ikke – som så ofte hævdet – væksten i kornarealet på græssets bekostning, men det pauvre udbytte fra ringe ydende og hårdt belastede græsarealer, mener S.P. Jensen. Løsningen var en kombination af udskiftning og et intensivt dyrket totalareal, hjulpet frem af den rådgivning, som den formidlede landbrugsvidenskab efterhånden blev sat i stand til at præstere. Den gennemsnitlige vækst i landbrugsproduktionen siden 1750 sættes til 1,4% om året men med en lidt svagere vækst på 1% om året i periodens første halvdel.

Selv om begrebet ikke blev luftet i disse første indlæg fra S.P. Jensens side, lå der i realiteten en landbrugsøkologisk betragtningsmåde bag de fremførte ræsonnementer. Hans principielle syn på begrebet *agroøkologi* og dets sammenhæng med landbrugsudviklingen fremgår derimod tydeligt af en længere artikel fra 1987.¹²⁵ Efter hans opfattelse brugte flere af de yngre historikere i ind- og udland ukritisk økologiske begreber uden dyberegående forståelse af det komplicerede samspil mellem natur og jorddyrking, som landbrugshistorien dybest set handler om.

Som S.P. Jensen så det, var der i det 18. og 19. århundredes danske landbrug ikke tale om et overforbrug af ressourcer eller med en Falbe-Hansens udtryk »roudrift«. På de lerblandede jorder som i det 18. århundrede udgjorde mindst 2/3 af det samlede korn- og græsareal, var der i jordbunden opmagasineret et rigt forråd af

næringsindhold, en arv fra en periode, hvor skoven herskede overalt.

Bondens store problem var imidlertid, at han ikke havde teknik, trækraft og viden nok til at udnytte disse ressourcer. Våde og sure jorde, gennemfiltret af ukrudt, blev reglen snarere end undtagelsen. Landsbyfællesskabet med dets ageropsplitning og hårdt græssede overdrev i naturtilstand gjorde kun ondt værre. Gennem udskiftning og begyndende driftsomlægning steg kornudbyttet efter S.P. Jensens opfattelse med 15% i årene 1750-1800 eller fra ca. 850 kg. pr. ha til 1.000 kg. Derved øgedes kornproduktionen 40-50%.

I de første 60-70 år af det 19. århundrede frigjordes endnu mere af den opmagasinerede næringskapital i jorden gennem bedre jordbehandling, afvanding og mergling. Før kunne højst 1/4 af agermarken dyrkes med korn; nu fordobledes dette areal og vel at mærke besået med bedre og rigt ydende kornsorter. Desuden øgedes udbyttet betydeligt på de store græsarealer såvel inden for som uden for omdriften. Fællesgræsningen forsvandt med dens mange uheldige konsekvenser i retning af sygdomsspredning og naturens eget »avlstarbejde« mellem frit græssende dyr. På lidt længere sigt kunne jordens naturlige frugtbarhed suppleres gennem tilførsel af kunstgødning og andre næringsstoffer af forskellig art.

En foreløbig status

P. Munch skitserede det socialhistoriske og ikke mindst *socialpolitiske*, tolkningsmønster, landbohistorikerne i egen interesse burde følge, og ud fra sit førstehåndskendskab til det relevante kildemateriale omsatte Fridlev Skrubbeltrang det til praktisk handling. Bestemmende blev det, som Skrubbeltrang opfattede som oplys-

ningstidens etisk og humanistisk motiverede ønske om en tiltrængt højnelse af landbostandens levevilkår, taget i bredeste forstand. Herved dannede Skrubbeltrang skole, men påfaldende er det, at såvel hans elever som andre forskere i stigende grad erstattede de idealistiske elementer i hans historiesyn med en tilsvarende portion realisme i vurderingen af reformlovgivningens baggrund og målsætning. Paradoksalt nok radikaliseredes den socialpolitiske holdning yderligere hos mange i den yngre generation; sympatien for reformvennerne omfattede nu ikke længere godsejerne og knapt nok gårdjerne.

I forskningsprocessen fik elementerne teori og metode øget vægt, og et idealistisk, ja folkeligt historiesyn gav i en vis udstrækning plads for en teoretisk-akademisk begrundet opfattelse. Nogle så i den sociologiske betragtningensmåde en model for en tættere analyse af landbosamfundet, andre fandt i økonomiske og organisations-teoretiske teoridannelser en farbar vej til at tolke kildernes myriader af enkeltudsagn ind i en bredere sammenhæng, hvor økonomisk motiveret rationalisme også fik plads som en gyldig forklaringsform.

Fælles for begge opfattelser er imidlertid en positiv holdning til det grundlæggende vækstmønster, som dansk landbrug har udvist gennem mere end 250 år. Til de sociale og politiske barrierer, landbo- og landbrugs-historikerne normalt opstillede som et bestemmende rammeværk omkring denne udvikling, ville tilhængerne af den landbrugsvidenskabelige historikerretning dog gerne tilføje en agro-økologisk, som i nok så høj grad bestemte vilkårene for landbrugsproduktionens og dermed vækstmønstrrets forandring over tid.

Den P. Munch-Skrubbeltrangske forklaringsform havde indtil videre bestået sin prøve, men rammeværket var

på væsentlige punkter sat så meget under pres, at kun den kildekritisk-positivistiske grundholdning hos alle implicerede afholdt det fra at sprænges.

(Fortsættes i næste nummer).

Noter:

1. Erik Helmer Pedersen: Danske husmænd i den politisk korrekte Danmarkshistorie, *Fortid og Nutid* 1996:2, s. 129-149.
2. Se f. eks. Skrubbeltrangs redegørelse: Om brugen af landbohistorisk talmateriale, *Fortid og Nutid* 1955, s. 249ff.
3. Se f. eks. hans noget indignerede gensvar på Kjærgaards anm. af *Det danske landbosamfund*: Historikerens ansvar – og kritikerens, *Fortid og Nutid* 1982, s. 445ff.
4. Jens Holmgaards anm. af Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund i Historisk Tidsskrift* 82, s. 137ff.
5. Skrubbeltrang: *Det danske Landbosamfund*, s. 186 resp. s. 214
6. Jens Holmgaard: Alt på sin rette plads, i: Jens Holmgaard: *Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet*, 1990, s. 269ff. Opr. publiceret i *Fra Viborg Amt* 1988.
7. Jens Holmgaard: Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten. Var landmilitens i stavnsbåndstiden en ringe byrde?, i: Holmgaard: *Alt på rette plads*, s. 225ff.
8. Jens Holmgaard: Bortforpagtningen af baroniet Lindenborgs tiender ca. 1710 til 1752, i: Holmgaard: *Alt på rette plads*, s. 80ff.
9. Jens Holmgaard: Baggrunden for kornprisstigningen i Danmark i 1740, i: Holmgaard: *Alt på rette plads*, s. 102ff.
10. Jens Holmgaard: Brændevinspolitikken i Danmark 1757-1776, i: Holmgaard: *Alt på rette plads*, s. 148ff.
11. Jens Holmgaard: De nordsjællandske landboreformer og statsfinanser, i: Holmgaard: *Alt på rette plads*, s. 13ff. Første gang trykt i *Erhvervshistorisk Årbog* 1954.
12. Jens Holmgaard: En jysk godsslagtning. Bagge Lihmes salg af Stårupgårds bøndergods til selveje 1794-1804, i: Holmgaard: *Alt på rette plads*, s. 65ff. Første gang trykt i *Landbohistorisk Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvfjerdsårsdagen den 5. august 1970*.
13. Jens Holmgaard: Landboreformerne – drivkræfter og motiver, i: Holmgaard: *Alt på rette plads*, s. 129ff. Første gang trykt i *Fortid og Nutid* 1977.

14. Fridlev Skrubbeltrang: M.H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795-1797, *Bol og By* 7, 1973, passim.
15. Sst., s. 23f.
16. Sst., s. 40, note 3.
17. Birgit Løgstrup: Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-72, *Bol og By* 8, 1974, s. 22ff. og Arne Hentze: Planmæssig drift på fæstegodset i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790-1840, Sst., s. 58ff.
18. Arne Hentze: Planmæssig drift på fæstegods i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790 – 1840, *Bol og By* 8, 1974, s. 58ff.,
19. Birthe Stig Jørgensen: Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt, i: *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvfjerdårsdagen den 5. august 1970*, s. 112f.
20. Jørgen Dieckmann Rasmussen: *Bønderne og udskiftningen. En undersøgelse af udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt med særlig henblik på bøndernes holdning*, 1977.
21. Margit Mogensen: *Fæstebønderne i Odsherred. Studier over sociale og økonomiske forhold ca. 1750 – 1800*. Nr. 4 i serien *Skrifter udgivet af Lokalhistorisk Afdeling, Historisk Institut*, 1974.
22. Sst., s. 189f.
23. Asger Th. Simonsen: *Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne*, 1977.
24. Erik Stig Jørgensen: Hoverispørgsmålet i og omkring stænderforsamlingen i Roskilde 1835-36, i: *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvfjerdårsdagen den 5. august 1970*, s. 199ff.
25. Karl Peder Pedersen: *Vestfynske fæstebønder. En undersøgelse af de økonomiske og sociale forhold på de vestfynske godser Erholm-Søndergårde i 1700-tallet*, 1984.
26. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund*.
27. Claus Bjørn: *Bonde, herremand, konge, Bonden i 1700-tallets Danmark*, 1981.
28. Claus Bjørn: Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste, i: *For Fædrelandets bedre Flor. Festskrift til Landhusholdningsselskabets 200-års jubilæum*, publiceret som *Erhvervshistorisk Årbog* 1968.
29. Landboskolen begyndte dog allerede sin virksomhed 1.10.1867 i lejede lokaler i Nærum nord for København.
30. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug 1881-1914, i: Claus Bjørn (red.): *Dansk mejeribrug 1882-2000*, 1982, s. 11ff.
31. Claus Bjørn: Omkring andelsmejerievælgelsens tilblivelse, i: *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvfjerdårsdagen den 5. august 1970*, 1970, s. 228ff.
32. Se nedenfor s. 45.
33. I 1973 indledtes udgivelsen af *The Journal of Peasant Studies*, som i sit første nr. bragte som introduktionsartikel Eric Hobsbawns skelsættende artikel »Peasants and Politics«. Hans tilgangsvinkel er den bondepolitiske, forstået på den måde, at han studerer bonden i sit samspil med repræsentanter for såvel højere som lavere socialgrupper i vedkommende landsby. Metodebrugen og forklaringsformen er stærkt tværfagligt inspireret med lån fra politologi, socialantropologi m.v.
34. Claus Bjørn: The Peasantry and Agrarian reform in Denmark, *The Scandinavian Economic History Review* XXV:2, 1977, s. 117ff.
35. Claus Bjørn: Den jyske proprietærfejde 1790-91, *Historie* 1979, s. 1ff.
36. Henry A. Landsberger (udg.): *Rural Protest. Peasant Movements and Social Change*, 1974.
37. Claus Bjørn: Bondeuro på Fyn 1768-70, *Fynske Årbøger* 1978, s. 79ff.
38. Claus Bjørn: »De danske cahiers«. Studier i bonderaktionerne på forordningen af 15. april 1768, *Landbohistorisk Tidsskrift* 1983, s. 145ff.
39. Claus Bjørn: *Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848*, 1985.
40. Claus Bjørn: *1848. Borgerkrig og revolution*, 1998.
41. Torben Hansgaard: *Landbrugsrådets tilblivelse. Studier i landbrugsorganisationernes forhandlinger om skabelsen af en fællesrepræsentation for dansk landbrug 1880-1919*, 1976.
42. Finn Stendal Pedersen: *Fynsk landbrugs vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel*, 1985. I nærværende referat følges i store træk den sammenfatning, forf. selv har leveret i artiklen »Da Fyns jord blev lagt i lænker. Christian V's matrikel som kilde til belysning af produktions- og ejendomsstruktur i 1682«, *Bol og By* 1987:1, s. 7ff.
43. Finn Stendal Pedersen: Da Billesbølle bønder blev selvejere., *Bol og By* 1987:1, s. 36ff.
44. Karl-Erik Frandsen: *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*, 1983.
45. Jens Holmgaard (udg.): *Fæstebonde i Nr. Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786-97*, 1969.
46. Jørgen Dieckmann Rasmussen (udg.): *Sognefoged i Stavnsholt Lars Nielsens dagbog (1771) 1789-1794*, 1978.
47. Holger Rasmussen (udg.): *Optegnelser fra*

- Holevadgården. Af Anders Andersen og sønnen Lars Andersen 1767-1863, 1982.
48. Karen Schousboe (udg.): *En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gård-fæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776-1839)*, 1983.
49. Klaus Egeberg (udg.): *Christen Hansens dagbog - Elstrup 1766-1810*, 1986.
50. Bodil K. Hansen (udg.): *Helene Dideriksens dagbog og breve 1875-1891*, 1984.
51. Karen Schousboe (udg.): *Bonedagbøger - kilder til dagliglivets historie*, 1980.
52. Ole H. Christensen (udg.): *Storlandbrug under udformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1792*, 1982.
53. Sst., s. 219.
54. Margit Mogensen og Poul Erik Olsen (udg.): *Godsejerrøster. Landøkonomiske indberetninger fra Roskilde amt 1735-1770*, 1984.
55. Grethe Ilsøe: *Vejen til embede. En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. retsbetjent og magistratsembede*, 1978.
56. Birgit Løgstrup: *Dommer og administrator. Herredsfogden 1790-1868*, 1982.
57. Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*, 1983.
58. Se Erik Helmer Pedersens opposition mod *Jorddrot og administrator* i *Historie* 1983, s. 87ff.
59. Birgit Løgstrup: Den bortforpagtede statsmagt. Godsejeren som offentlig administrator i det 18. århundrede, *Bol og By* 1985:1, s. 21ff.
60. Birgit Løgstrup: *Bundet til jorden. Stavnsbåndet i praksis 1733-1788*, 1987.
61. Birgit Nüchel Thomsen m.fl.: Dansk-engelsk samhandel. Et historisk rids 1661-1963, *Erhvervshistorisk Årbog* 1965.
62. Sst., s. 147.
63. Lars Rumar: *Jordbrug og brændevinsbrænding I-II, Erhvervshistorisk Årbog* 1966, s. 7ff. og 1967, s. 46ff.
64. Erik Helmer Pedersen: Landbrugskrisen 1818-28. Et forsøg på en nuancering, i: *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvferdsårsdagen den 5. august 1970*, 1970, s. 174ff.
65. Erik Helmer Pedersen: *Agrarbevægelsen, Fynske Årbøger* 1965, s. 153ff.
66. Erik Helmer Pedersen: *Hedesagen under forvandling. Det danske Hedeselskabs historie 1914-1966*, 1971.
67. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33. Studier i de danske landbrugsorganisationers historie*, 1979.
68. Se f.eks. anm. af Niels Thomsen i *Historisk Tidsskrift* 1980, s. 174ff. og Jacob Buksti i *Fortid og Nutid* 1980, s. 514ff.
69. Erik Helmer Pedersen (red.): *De første hundrede år. Danske Slagterier 1887-1987*, 1987.
70. Se næste nummer af *Fortid og Nutid*.
71. Hans Chr. Johansen: *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformår 1784-88*, 1968.
72. Sst., s. 144ff.
73. Sst., s. 217.
74. Sst., s. 219f.
75. Hans Chr. Johansen: *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. II: Krigsfinansieringsproblemer 1789-93*, 1980, s. 57ff.
76. Se ovenfor s. 26.
77. Hans Chr. Johansen: Folk og produktion på fynske gårde gennem to århundreder, *Historie* 1988, s. 351ff.
78. Hans Chr. Johansen: Geografisk mobilitet i det 18. århundrede belyst ved eksempler fra Langeland, i: Hans Chr. Johansen (red.): *Studier i dansk befolkningshistorie 1750-1890*, 1976, s. 189ff.
79. Hans Chr. Johansen: *En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870, Dansk socialhistorie* 4, 1979, s. 55ff.
80. Sst., s. 192ff.
81. Ingrid Henriksen: Peasants and the Market, *The Scandinavian Economic History Review* 3/1990, s. 3ff.
82. Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*, 1983, s. 207 jfr. Ingrid Henriksen: *Peasants and the Market*, s. 6.
83. Agnete Raaschou-Nielsen: Danish Agrarian Reform and Economic Theory, *The Scandinavian Economic History Review* 3/1990, s. 44ff.
84. Det agrare Danmark og det industrielle gennembrud 1860-1914, *Bol og By* 2. rk., nr. 1, 1977.
85. Stig Günther Rasmussen: Fæstegodssalg på østjyske majorater. En metodisk og administrationsteknisk studie, sst., s. 92ff.
86. Inger Jensen: En undersøgelse af dræningens rentabilitet 1850-1885. Et sammendrag af speciale i politistudiet (1975), sst., s. 81ff.
87. Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark, bd. II: 1914-72*, 1974, s. 242. Jfr. Inger Jensen: *En undersøgelse af dræningens rentabilitet*, s. 90.
88. Sven B. Nielsen: Landbrugseksportens vareremæssige sammensætning og geografiske spredning 1860-90, *Bol og By* 2. rk. nr. 1, 1977, s. 37ff.
89. Claus Bjørn: Fællesmejerierne - En fase i dansk mejeribrugs udvikling 1860-1890, sst., s. 65ff.
90. Peter Thonning Olesen: Omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion i dansk landbrug efter ca. 1850, sst., s. 10ff.

91. Jørgen Witte: Landarbejdernes kår 1850-90, sst., s. 113ff.
92. Hans Chr. Johansen: *Den økonomiske og sociale udvikling i Danmark 1864-1901*, 1962, s. 189. Jf. Jørgen Witte: *Landarbejdernes kår*, s. 128.
93. Landbrug og samfund i det tyvende århundrede, *Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By* 2. rk., nr. 3, 1980.
94. Bernhard Hagen: Georgeismen i dansk politik 1902-1933, sst., s. 9ff.
95. Anders Ture Lindstrøm: Landbrug og arbejdsmarked 1919-26, sst., s. 39ff.
96. Ervin Nielsen: Dansk Landmandsforening 1915-22. En foreløbig analyse, sst., s. 131ff.
97. Kaj Rostvad: Dansk landbrug og handelsforhandlingerne mellem Danmark og Storbritannien 1932-33, sst., s. 67ff.
98. Ebbe Foged-Nielsen: En landbrugets enhedsfront?, sst., s. 113ff.
99. Erik Helmer Pedersen: Andelsideologi og landbrugspolitik 1933-36, sst., s. 159ff.
100. Jacob A. Buksti: De erhvervspolitiske konsekvenser for dansk landbrug af afvandringen fra erhvervet efter 2. verdenskrig, sst., s. 93ff.
101. Landbruget og landbrugskrisen 1818-28, *Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By*, 2. rk., nr. 6, 1984.
102. Søren Olesen: Det danske landbrug 1815-30 – en undersøgelse af det danske landbrugs produktions- og afsætningsforhold, sst., s. 9ff.
103. Jens Skrivers: Fr. Chr. Güldenchrone og 1820'ernes landbrugskrise. Godsøkonomien ved Wilhelmsborg og Moesgård 1788-1824, sst., s. 43ff.
104. Merete Johansen: Landbrugskrisen 1818-28 og gårdmændene. En lokalundersøgelse, sst., s. 89ff.
105. Lars Denhardt Nielsen: Den landøkonomiske debat i Danmark under landbrugskrisen 1818-28, sst., s. 111ff.
106. Forvaltning og ejendomsstruktur i det syttende århundrede. *Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By*, 2. række nr. 4, 1982.
107. Landbruget i det 18. århundrede. *Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By*, 2. rk, nr. 5, 1983.
108. Flemming Mikkelsen: Klimaændringer og samfund ca. 1500-1700, sst., s. 9ff.
109. Erik Helmer Pedersen: Dansk landbrugsudvikling i det 18. århundrede, sst., s. 43ff.
110. Jens Holmgaard: Kapitelstaksters tilblivelse. En strid mellem Ålborgs borgmester og købmænd og Ålborg stifts gejstlighed om kapitelstaksterne for 1715, sst., s. 77ff.
111. Se ovenfor s. 39.
112. Birgitte Bruun Wolter: Roskilde Klosters gods 1699-1852, sst., s. 107ff.
113. S.P. Jensen: Stevns Klint som arbejdsplads i ældre tid, i: *Stevns Klint*, udg. af Stevns Museum, 1979, s. 35ff.
114. S.P. Jensen: Lindencrones reformer på Gjorslev gods 1767-71, *Årbog for Historisk Samfund for Præstø amt* 1984, s. 10ff.
115. Jens Herluf Jensen, S.P. Jensen m.fl. (red.): *Landsbyer på Stevns – før og nu*, I-IV, 1982-86.
116. S.P. Jensen: Hvad drejer det sig om?, sst., I, s. 11ff.
117. S.P. Jensen: Landbrug og landsbyliv på Stevns i 1700-tallet, sst., III, s. 6ff.
118. S.P. Jensen: Landbruget på Stevns fra udskiftningen til 1914, sst., IV, s. 38ff.
119. S.P. Jensen: Landbrugets systemskifte 1870-1914 belyst gennem dagbøger og regnskaber fra en enkelt gård, *Bol og By* 1985:2, s. 56ff.
120. S.P. Jensen: Landbruget i Store Heddinge gennem 200 år, i: *Store Heddinge før og nu*, udg. af Stevns Lokalhistorisk Arkiv, hæfte IV, 1996, s. 7ff.
121. S.P. Jensen: Træk af Varpelev sogns og bys historie 1650-1800, *Årbog for Køge Museum* 1996, s. 5ff.
122. Om Falbe-Hansen-syndromet, se: Erik Helmer Pedersen: *Husmandslinjen*, s. 131ff.
123. S.P. Jensen: Den teknologiske udvikling, *Tidsskrift for Landøkonomi* nr. 4, 1982.
124. S.P. Jensen: Træk af udviklingen i landbrugsproduktionen gennem 200 år, *Tidsskrift for Landøkonomi* 1985, s. 273ff.
125. S.P. Jensen: Agroøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede, *Bol og By* 1987:2, s. 82ff.

Anmeldelser

Den trykte kulturarv. Pligtaflevering gennem 300 år, red. af Henrik Horstbøll og John T. Lauridsen, Det kongelige Bibliotek, Statsbiblioteket og Museum Tusulanums Forlag, 1998, Danish Humanist Texts and Studies 16, 631 s., ill., 525 kr.

Den 1. januar 1998 trådte den nye pligtafleveringslov i kraft. Herefter er afleveringspligten udvidet til at omfatte alle former for udgivne værker uanset udgivelsesmedium. Af alle værker skal afleveres to eksemplarer. Værkerne skal afleveres i den form, hvori de udgives, og afleveringspligten påhviler den, der fremstiller færdige eksemplarer til udgivelse. Man opererer i den forbindelse med følgende medier: trykte udgivelser (f.eks. bøger og småtryk), udgivelser i mikroform (f.eks. fiche og film), fotografiske genigelser, udgivelser i punktskrift, udgivelser i fonogrammer (f.eks. lydoptagelser), udgivelser af videogrammer (levende billeder, f.eks. på spolefilm og videodisk), kombinerede udgivelser (på flere forskellige fysiske medier), udgivelser af digitale værker på fysiske medier (f.eks. computerspil) og endelig udgivelser af digitale værker i databaser (f.eks. netudgivelser, navnlig på internet). De præcise og detaljerede bestemmelser findes i lov nr. 423 af 10. juni 1997 om pligtaflevering af udgivne værker og i bekendtgørelse nr. 1041 af 17. december 1997 om pligtaflevering af udgivne værker.

Med dette nye regelsæt er Danmark kommet på omdrejningshøjde med det mest avancerede udland, idet man har stræbt efter bevaring og tilgængeliggørelse af næsten al offentliggjort information i landet. Om systemet vil komme til at virke efter hensigten, må fremtiden vise. Den største aktuelle udfordring ligger nok i de mange informationer, der er offentliggjort på internettet – både i at få afleveret det relevante og i de tekniske problemer vedrørende opbevaring og senere tilgængeliggørelse af disse flygtige og foranderlige informationer.

Det nye pligtafleveringssystem afløste et gammelt, som især rettede sig mod bogtrykkerne. I 1697 lod Christian V udgå den ældste danske pligtafleveringsbestemmelse, hvorefter trykkerne skulle aflevere fem eksemplarer til Det kongelige Bibliotek af alt, hvad de fremstillede. Ved

anordning i 1732 blev antallet af pligteksemplarer reduceret til tre, og man undtog udtrykkeligt ugeaviser, auktionskataloger og -plakater samt bryllups- og begravelsesvers fra afleveringspligten. I 1781 justeredes bestemmelserne på ny, idet pligtafleveringen fra da af omfattede hele det dansk-norske monarki med bilande og kolonier samt hertugdømmerne – altså ikke som hidtil blot hovedstadens bogtrykkere. Ordningen omfattede både bøger, kobberstik, aviser og tidsskrifter med videre. To år senere blev antallet af pligteksemplarer nedsat til to, samtidig med at man indførte bestemmelsen om, at bogtrykkeren for fremtiden altid skulle angive sit navn på titelbladet af alle tryksager.

I 1821 valgte man at placere afleveringsforpligtelsen hos forlæggerne i stedet for bogtrykkerne. Men da denne bestemmelse viste sig yderst vanskelig at administrere, førte man ved forordningen i 1832 afleveringspligten tilbage til bogtrykkerne. Det viste sig efterhånden svært at få nogenlunde fuldstændige afleveringer fra hertugdømmerne; men i hvert fald fra 1830'erne arbejdede Det kongelige Bibliotek bevidst på at samle hele den danske trykte kulturarv, »*uagtet adskilligt heraf for øjeblikket synes ubetydeligt, kan det dog for den kommende tid have historisk, statistisk eller anden interesse*«, som Danske Kancelli formulerede det i 1832. Efterhånden som helstaten og de nationale strømninger kom i konflikt i første halvdel af 1800-tallet, blev pligtafleveringen opfattet som et dansk nationalt aktiv.

Efter Statsbibliotekets oprettelse i Århus kom der en ny pligtafleveringslov i 1902, som modificerede den hidtil gældende ordning uden at ændre den grundlæggende. Statsbiblioteket skulle herefter modtage et eksemplar af alle tryksager direkte fra bogtrykkerne – ligesom Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket var vant til. Med den nye lov i 1927 bibeholdt Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket denne automatiske pligtaflevering, hvorimod Universitetsbiblioteket fremover i stedet blev henvist til selv at måtte rekvirere gratis hos bogtrykkerne, hvad det skønnede nødvendigt for sine samlinger. Det er denne lov fra 1927, som nu endelig har fundet sin afløser.

I de mellemliggende 70 år har debatten om den altomfattende pligtaflevering og dens hastigt voksende omfang været livlig, bl.a. affødt af pladsproblemer i bibliotekernes magasiner. I

skudlinien var først og fremmest småtrykkene og aviserne. Provinsaviserne blev 1889-1915 pligtafleveret til statens arkiver i stedet for til Universitetsbiblioteket, men efter dette halv-hjertede mellemstil fandt de en sikker havn i Statens Avissamling i Statsbiblioteket. Værre gik det for småtrykket, hvoraf overbibliotekar Carl S. Petersen i 1920'erne og 1930'erne fik kasseret hele rækker af Det kongelige Biblioteks allerede indsamlede og ordnede bestand. Imidlertid har det synspunkt heldigvis efterhånden sejret, at nationalbiblioteket skal indsamle og gemme næsten alt. »Værdien i nationalsamlingen ligger i helheden, ikke i at alt er lige værdifuldt hver for sig«, som det udtrykkes af chefen for Danske Afdeling.

For tiden udgør et års pligtaflevering næsten tre hyldekilometer materiale i Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket tilsammen. Den nye pligtafleveringslov udgør sammen med loven om sikring af kulturværdier i Danmark af 1986, museumsloven af 1989 og arkivloven af 1992 basis for bevaring af den samlede danske kulturarv. Det er derfor helt naturligt, at Det kongelige Bibliotek ved forhenværende seniorforsker Harald Ilsøe har taget initiativ til udgivelsen af det nu foreliggende store jubilæumsværk om pligtaflevering i Danmark gennem 300 år. Bogen falder i tre dele, betitlet henholdsvis »Historie«, »Temaer og problemer« og »Aktstykker og statistik«.

Første del er en gennemgang af pligtafleveringens generelle historie med særligt henblik på de regler, som har bestemt pligtafleveringen til enhver tid, og ikke mindst den praksis, man har benyttet sig af for at få materialet i hus gennem de 300 år. Harald Ilsøe har skrevet afsnittet »Fra bytteobjekt til nationalobjekt. Pligtafleveringen 1697-1783«, Henrik Horstbøll afsnittet »Pligtaflevering og nationalbibliotek 1781-1850« og Grethe Jacobsen afsnittet »Pligtaflevering 1850-1997«. Der er tale om tre forholdsvis detaljerede gennemgange, som i vidt omfang er resultat af primær forskning i hidtil udnyttet trykt og utrykt materiale, bl.a. i Det kongelige Biblioteks og Statsbibliotekets administrative arkiver.

Anden del af værket indeholder fire historiske fremstillinger af pligtafleveringens særlige materialetyper: Henrik Dupont »Om kort og billeder i pligtafleveringens historie«, Knud Arne Jürgensen »(Af)levering af musiktryk i Danmark – i lyst, pligt og nød«, Svend Larsen »Pligtaflevering af aviser« og John T. Lauridsen »På kant med loven. Bogforbud, beslaglæggelser og klausulering«. Fælles for disse bidrag er, at de er skrevet af specialister, som brænder for deres delemne. Disse specialtekster kommer sine steder lovlig langt væk fra bogens egentlige emne, men til gengæld er de meget spændende og detaljerede.

Det er således uhyre interessant at læse om

Det kongelige Biblioteks problemer med bøger, der var forbudte af censuren under enevælden, men alligevel blev pligtafleverede. Og om de tilsvarende vanskeligheder efter 1849 med f.eks. utugtige værker. En ualmindelig penibel situation for overbibliotekar Chr. Bruun må det således have været, da forfatteren Herman Bang – hvis *Haabløse Slægter*, der udkom i 1880, og som af politiretten blev forbudt i 1881 på grund af dens overskridelse af sømmelighedens grænser, som det hed – et par år senere stillede på Det kongelige Bibliotek for at låne det forbudte værk, da han agtede at lave en ændret udgave deraf, men ikke selv ejede et eksemplar af sin egen bog. I første omgang blev lån ham nægtet med den begrundelse, at bogen nok eksisterede de facto, men ikke de jure. Efter en længere forhandling fik Bang dog lov til at låne sin egen roman til brug på læsesalen, men kun i en time!

En stor del af Det kongelige Biblioteks samling af pornografica fra før pornografiens frigivelse i 1969 er af naturlige grunde ikke indgået som pligtaflevering fra bogtrykkerne, men i stedet fra politiet, som beslaglagde sådant materiale og derpå afleverede det til nationalbiblioteket. Derimod indkom under besættelsen frivilligt en ikke ubetydelig mængde illegale skrifter, idet de anonyme trykkere af egen drift tilsendte Det kongelige Bibliotek deres frembringelser. Her blev de gemt langt væk i magasinerne indtil befrielsen, hvorefter de blev frit tilgængelige. Nogenlunde det omvendte var tilfældet med den trykte udgave af »Bourup-Kartoteket«. Denne udgave af det danske nazistpartis medlemslister blev fremstillet illegalt og udsendt i forbindelse med befrielsen. Men værket blev da straks i Det kongelige Bibliotek klausuleret for 20 år, og bogen kan endnu i dag kun benyttes efter ansøgning til Justitsministeriet – selv om mange eksemplarer er i frit omløb udenfor bibliotekerne.

De to sidste bidrag i jubilæumsværkets anden del, nemlig Peter Blumes om »Pligtaflevering: Retlige karakteristika« og Jens Søndergaards om »Pligtaflevering og ejendomsret«, er juridiske afhandlinger og har dermed en noget anden karakter end bogens øvrige bidrag, som alle er historiske i deres anlæg. Søndergaard er forholdsvis konkret i sine overvejelser vedrørende forholdet mellem pligtafleveringslovenes bestemmelser om aflevering uden vederlag og grundlovens §73 om beskyttelse af den private ejendomsret. Blume er mere generel i sine betragtninger over bevaring af kulturarven, hvor han realistisk slår til lyd for, at man nok må slå sig til tåls med en »kvantitativ orienteret selektion«, som sikrer bevaring af alle typer af information, men ikke nødvendigvis al information fra hver type – altså nogenlunde som Statens Arkiver i mange år har praktiseret det gennem sin bevarings- og kassationspolitik.

I tredje del af bogen findes Harald Ilsøes imponerende udvalg af »Aktstykker og kilder til pligtafleveringens historie 1697-1997«. Der er tale om 101 dokumenter, hvoraf de forskellige pligtafleveringsbestemmelser er de centrale, men hvor også er medtaget en lang række betænkninger, forslag, skrivelser, domme og så videre, der alle belyser forskellige aspekter af pligtafleveringen, administrationen af den og synspunkter på den i det hele taget. I tredje del finder man også Henrik Horstbøll og John T. Lauridsens »Pligtafleveringsstatistik 1790-1996«. Her er for første gang nogen sinde givet et generelt indtryk af det kolossale omfang, pligtafleveringen i Danmark har haft gennem århundrederne. For 1996 var tallene: 445 aviser, 8.601 periodica, 12.132 bøger og 104.192 småtryk, idet de for aviser og periodica dækker over antal selvstændige titler, men for bøger og småtryk angiver antal fysiske enheder.

Endelig har redaktionen fortjenstfuldt forsynet bogen med litteraturliste, med personregister, med engelsk oversættelse af den nye danske pligtafleveringslov og med grundige engelske resumeer af alle bogens artikler.

Derimod er det skuffende, at redigeringen af de danske tekster lader en hel del tilbage at ønske. Man fornemmer i teksterne et vist hastværk for at nå at blive færdige i løbet af efteråret 1997 og udkomme i forbindelse med den nye lovs ikrafttræden. Resultatet er blevet, at der er alt for mange gentagelser fra artikel til artikel, der er for mange fejl, der ikke er fanget i korrektoren. F.eks. kan man ikke være bekendt at kalde de to gamle overbibliotekarere for Chr. Brunn og Carl S. Pedersen, og man har ikke ensrettet stavemåden f.eks. af det meget ofte forekommende ord cd-rom, der findes skrevet på mindst tre forskellige måder. Desværre har man ensrettet stavningen af ordet privilegeret, som overalt (og det er rigtig mange steder) skrives »priviligeret«. Det ser bestemt ikke godt ud i en bog, udgivet af vort nationalbibliotek. Ej heller burde der kunne forekomme velkendte fløvsor som »parantes«, »op af trappen« og »har måtte indsende« med flere.

Alt i alt er der dog tale om en nydelig og tankevækkende jubilæumsbog. Der er al mulig grund til at sige Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket tak, fordi man har lagt det store arbejde i at få skrevet bogen. Og til at ønske dansk biblioteksvæsen til lykke med pligtafleveringsjubilæet. Man må håbe, at den nye lov vil vise sig lige så hensigtsmæssig som sine forgængere, når det gælder om at sikre helt centrale dele af den danske kulturarv for fremtiden.

Erik Gøbel

Hanne Rasmussen (red.): Folketingets Bibliotek i 150 år, udg. af Folketinget 1998, 163 s., 125 kr.

1999 bliver det store jubilæumsår for dansk folkestyre. Grundlovens og Rigsdagens 150-årige fødselsdag skal nok blive fejret med manér. En af folkestyrets institutioner, og tilmed den, som historikere har umiddelbart nytte af, nemlig Folketingets Bibliotek, har imidlertid allerede den 28. oktober 1998 kunnet fejre opnåelse af den værdige alder på de halvandet hundrede med udgivelse af et festskrift – for første gang i bibliotekets historie.

Elise Holt skriver om udviklingen og gennemførelsen af Rigsdagens og Folketingets informationspolitik over for borgerne, og Annelise Quistorff om den interne oplysningstjeneste – servicen overfor medlemmerne af Folketinget. Kristian Hvidt og Hanne Rasmussen skriver det veloplagte historiske hovedafsnit om biblioteket 1848-1998, der suppleres af Nanna Sten Jensens særlige kapitel om bibliotekets skæbne ved Christiansborg Slots brand 3.-4. oktober 1884, mens Lene Jakobsen præsenterer bibliotekets udvikling i statistik. Bl.a. fremgår det her, at en ekspedition tager 7,67 minutter i gennemsnit. Det kan således næppe være ventetiden, der gør, at folketingsmedlemmerne kun tegner sig for 13% af det samlede udlån.

Statistisk i tilgangen er også Mette Laustsens redegørelse for opgørelse af personlige stemmetal ved folketingsvalgene, hvor hun demonstrerer forskellen på absolutte og relative tal for en folketingskandidats popularitet hos vælgerne og ender med at stille spørgsmål om nytten af sådanne opgørelser.

Endelig rummer festskriftet tre eksempler på solid biblioteksfaglig vejledning. Annelise Quistorff giver en oversigt over de publikationer, lovgivningsprocessen afsætter, fra Folketingstidende og dens forgængere til Ministerialtidende. Hanne Rasmussen lister tekster til politiske forlig fra novemberforliget 1950 til pinsepakken 1998. Nyttig er også den afsluttende oversigt over politikerbiografier, først og fremmest naturligvis på grund af det, den rummer. Men også interessant på grund af de rigsdagspolitikere, der søges forgæves. Dem, der leder efter et emne til den for tiden populære biografgenre, kan måske finde inspiration her.

Poul Olsen

Vivian Etting. Fra fællesskab til blodbad. Kalmarunionen 1397-1520, Gyl-dendal, 1998, 208 s., ill., 228 kr.

I 1997 var det 600 år siden, at Kalmarunionen mellem Danmark, Norge og Sverige blev indgået. Det blev fejret på behørig vis, og inden for historievidenskaben blev der både afholdt konferencer og udgivet bøger om dette vigtige kapitel i Nordens historie. Det er glædeligt, at også forlagsbranchen har skønnet, at den gamle union nok var en messe værd, og nu udgiver en populær skildring af dens historie. Som forfatter er Vivian Etting et oplagt valg, for dels har hun gennem sin Dronning Margrethe-bog (1986) vist, at hun magter den brede formidling, dels er hun fortrolig med netop senmiddelalderen. Der-til kommer et ikke ringe kendskab til tidens kunstneriske frembringelser.

Pennen flyder let i Etings hånd og selv om udtrykket er utidssvarende, dækker det så glimrende bogens fortællende stil. Alvidende og kom-menderende leder hun læseren gennem små 125 års unionshistorie og o. 80 års forhistorie. Snart er hun tæt på, og gengiver tidens kilder i moder-niseret sprog, snart distanceret, hæftende sig ved de store linjer. Hun afholder sig ikke fra at gå ind og tage skeen i egen hånd, som tilfældet er med gennemgangen af unionskronerne i Vadstena og Christian 1.'s mæglingsbestrebelse mellem Burgund og den tyske kejser, men mestendels er hun den magtfulde fortællerske med overblikket over begivenhedernes gang. Det er dygtigt gjort, og Etting præsenterer et stykke til tider vanskelig historie på en letfattelig måde. Det ledsages alt sammen af smukke fotografiske optagelser af samtidige bygninger og genstande på den skandinaviske halvø og i Finland (Neder-luleå kirke s. 62 er dog en undtagelse). Norge er i så henseende underrepræsenteret, og bevidst eller ej bliver det en illustration af landets underordnede rolle i unionsbegivenhederne sam-menlignet med Sverige og Danmark.

Medens denne side af opgaven må siges at være vellykket, kan Etings udvælgelseskriterier nok diskuteres. I forordet påpeger hun nødvendigheden af at vælge fra og gør Adam af Dürers ord fra Lundekirken krypt til sine: »Den, der bærer større byrder end han kan bære, er et æsel«. Sociale kår og indre politiske forhold er således bevidst nedtonet, og det gælder også religiøse spørgsmål. Kunst og arkitektur er der- mod opprioriteret. Hvorvidt dette er Etings eller forlagets holdning er ikke let at vide, men effekten er, at bogen ligesom mangler en tro på Kalmarunionens historie i sig selv, hvorfor den hele tiden skal krydres snart med det ene, så det andet. Bogens største kapitel er således et afsnit om arkitektur, billedkunst og kalkmalerier fra Norge, Sverige, Finland og Danmark. Denne

vægtning kan ikke begrundes i unionen, for de viste frembringelser har kun perifert berørings-flader med de politiske begivenheder. Havde man ønsket at behandle billedet som propagan-da i unionkongens tjeneste, havde det kunnet lade sig gøre, for f.eks. kulden om de nordiske kongehelgener Knud, Erik og Oluf var – som Søren Kaspersen har argumenteret for – netop i fornyet vækst i unionstiden. Nej, politik må ikke serveres i for store doser, men det spektakulære må gerne. Både den eksklusive birgittinerorden og Christian 1.'s ekstravagante romerrejse i 1474-75 får selvstændige afsnit.

Med ca. 200 sider til rådighed, hvoraf ca. 1/3 er billeder, bliver der efterhånden kun ringe plads til den politiske gennemgang af unionens historie. Store afsnit er da også skåret fra. Mest markant gælder det unionskongens politik over for Slesvig og Holsten. Erik af Pommerns kostbare krige klares med følgende halve sætning: »Han [Kong Erik] var for det meste optaget af problemerne i Slesvig-Holsten og overlod en stor del af styret i Sverige til sine fogeder og lensmænd« (s. 89). Samme lemfældige gennemgang er tilfældet om kongevalget i 1448 (var der eksempelvis mere end en kandidat for det danske rigsråd?) og Kong Hans' kroning til svensk konge i 1497 (Finlandsproblemet er ikke berørt). Flere forhold ville kunne nævnes, men disse viser problemet. Større opmærksomhed og grund-dighed om sagens kerne havde nok været at foretrække, og det behøver ikke være sket på be-kostning af det letlæselige.

Lars Bisgaard

Niels Ahlberg: Stadens mönster – de historiska kartorna berättar, udgivet af Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 1998, 139 s., ill.

Kortmateriale som illustration af en fremadskridende udvikling inden for et givet topogra-fisk område er en selvfølge i nyere fremstillinger af by- og købstadshistorie. Men kort kan benyttes på forskellige måder, alt efter hvad man ønsker at anskueliggøre. Det kan være forandringer af enkelte bykvarterer, anlæg af nye bydele, hovedfærdselsliniers forløb gennem tiderne, særlige bygningers beliggenhed osv., mulighederne for mange. Ahlbergs monografi er bl.a. et idekatalog over, hvordan man – ved hjælp af diverse grafiske teknikker – kan gribe sagen an. Det kræver imidlertid, at historiske kort af et vist omfang og kvalitet er for hånden. I Danmark rækker kortmaterialet for mange købstæders vedkommende tilbage til midten af 1700-tallet, for enkelte fæstningsbyer 100 år længere tilbage. I Sverige derimod iværksattes

allerede 1628 en generel opmåling af såvel købstæder som landdistrikter, og dermed udvikledes en tidlig landmålingstradition, som var enestående i Europa. Hertil kom de opmålingsarbejder, der blev udført som følge af Sveriges militære dominans i Østersølandene gennem stormagtstiden ca. 1640-1720. Finland, Baltikum, Polen, Tyskland og Danmark, der i perioder var under svensk kontrol eller indlemmet i det svenske Østersøimperium, har om ikke andet så fået beriget deres historiske kartografi gennem svensk fortagsomhed inden for landmålingen. Et antal Østersøbyer kan således takke svenskerne for en fornem række tidlige bykort, og i Skånelandene var de sidste danske embedsmænd knap ude af landet, før energiske svenske landmålere var beskæftiget med opmålingen af skånske landsbymarker. Hele denne meget imponerende indsats har i svenske arkiver aflejret tidlige by- og markkort i et omfang, der ikke ses tilsvarende i andre lande. Med udgangspunkt i disse omfattende samlinger har Nils Ahlberg, der er første antikvarie ved Rigsantikvarembetet i Stockholm med et omfattende forfatterskab om byhistorie og byudvikling bag sig, udarbejdet en slags katalog/vejledning i, hvordan man kan udnytte de talrige bykort til beskrivelse og dokumentation af byudvikling til forskellige tider.

De 70 (inklusive Skånelandene) »svenske« købstæders planhistorie kan ifølge Ahlberg opdeles som følger: Middelalderbyen (-1580), den førindustrielle by (1580-1850), det sene 1800-tals by, det tidlige 1900-tals by samt endelig den moderne by. Hver af disse perioder underinddeler Ahlberg dernæst i en række karakteristiske byplantyper. Den længstvarende periode er fx den førindustrielle by. Her opregner Ahlberg nu følgende byplantyper: *Rutplan*, *eftermedeltida långgatsplan*, *oregelbunden rutnäspan*, *rätvinklig rutnäspan*, *befästningsplan*, *radialplan* og *kanalplan*. De respektive byplantyper præsenteres med farveillustrationer af byplanerne og/eller fotos af særlig maleriske gadepartier. Hernæst følger en oversigt over de svenske arkiver og biblioteker, hvor man kan finde de ældre by- og fæstningsplaner. Endelig følger en række afsnit med eksempler på, hvorledes byhistoriske temaer kan belyses ved hjælp af forskellige teknikker. Bogen afsluttes med en art *case study* over Visbys planudvikling anskueliggjort med en byplan fra 1646 og foto af middelaldergade.

De talrige pragtfulde farvegengivelser af de gamle købstadskort suppleret med luftfotos udgør imidlertid langt størstedelen af bogen, og dens vigtigste mission bliver da også, set med danske øjne, at reklamere for de kulturhistorisk interessante og eminent dygtigt udførte svenske kort. Flere af byplantyperne kender vi også i Danmark. Fredericia, Christianshavn, Frederiksstaden og Glückstadt i Holsten er typiske

eksempler på *rutplaner*, dvs. byer, hvor gadenettet består af vinkelrette gader.

Har en sådan bog international interesse? Så ganske afgjort. De detaljerede planer er en æstetisk nydelse og en indbydelse til fordybelse i svensk og skånsk byhistorie. Skånsk/halandsk/blekingske byplaner er faktisk velrepræsenterede. En enkelt dansk byplan af Sølvborg i Blekinge fra 1650'erne udarbejdet af den omdiskuterede dansk/tyske landmåler Johannes Meyer illustrerer meget vel dansk kartografis primitive niveau sammenlignet med det samtidige svenske. Arkæologiske undersøgelser har dog godtgjort, at hans kort i detaljen var meget lig de virkelige forhold!

Ahlbergs grafiske metoder vil kunne benyttes i en hvilken som helst byhistorie og er et godt ideoplæg. Bogen kan anbefales alle, der ønsker en kort introduktion til emnet svensk/skånsk købstadshistorie eller beskæftiger sig med by/planhistorie.

Henrik Stissing Jensen

Niels Peter Stilling: Politikens bog om Danmarks slotte og herregårde. 260 slotte, herregårde og borge, i samarbejde med Danmarks Naturfredningsforening, Politikens Forlag, 1998, 320 s., ill., 269 kr.

Dette er en dejlig bog. Min eneste anke er, at den kun omfatter 260 slotte, herregårde og borge. Lad os snart få næste bind.

Danske slotte og herregårde er et velbeskrevet emne, men denne håndbogs fortjeneste er, at den tæt og godt samler en masse oplysninger om voldsteder, borganlæg, herregårde og slotte. Jeg har benyttet den til at finde facts, til at tilfredsstille min nysgerrighed og til at opdage nye ting. Og den opfylder alle formål for de slotte og herregårde, der er med. Bogen er meget praktisk opbygget efter landsdele. Hver landsdel indledes med en alfabetisk oversigt over de omtalte lokaliteter, der samtidig i skemaform giver de praktiske oplysninger, som man efter smag og behov har brug for. Er stedet offentligt tilgængeligt? Kan det ses fra vejen? Er der restaurant? Hvilken byggestil er anlægget? Er det arkitektur, kulturhistorie eller andet, man skal hen at se anlægget for? Så følger et landsdelskort med anlæggenes placering, så turen kan planlægges. Dernæst en sammenfattende historisk introduktion til de karakteristiske træk i landsdelens anlæg. Sammen åbner landsdelsindledningerne læsernes øjne for typeforskelle i anlæggenes og visualiserer de historiske spor i landsdelene. Beskrivelsen af de enkelte anlæg følger i alfabetisk orden. Hver lokalitet er illustreret med mindst

et karakteristisk billede. De praktiske oplysninger er gentaget, og der er et mindre kort, så man kan finde vejen. For hvert af de omtalte anlæg er der fire afsnit: bygningshistorie, interiør, omgivelser og stedets og ejernes historie. Det er godt og tilstrækkeligt omfattende fortalt. Der er også blevet plads til nogle af de »gode« historier om spøgelse, mord, markante ejere, berømte gæster og andet, der kan krydre oplevelsen.

Til hjælp for hende, der står med bogen og forklarer sine undrende tilhørere, hvad de ser, er margenen udnyttet til en kronologisk oversigt over vigtige årstal i stedets historie. Bogen indledes med en gennemgang af anlæggenes historie fra vikingetidens borganlæg til nutidens slots- og herregårdsejeres problemer med at bevare den fælles kulturarv. Så er der selvfølgelig litteraturliste, stedregister og et register over arkitekter og bygmestre samt havearkitekter og gartnere, med henvisning til de anlæg, de har været involveret i. Et afsnit om stilhistoriske begreber beskriver kort, hvad der er karakteristisk for stilarten og henviser naturligvis til eksempler på den. Et register over ord og begreber er en lille gave til den forudsætningsløse bruger, der stiltfærdigt kan slå op på de udtryk, som fagfolk hælder ud over dem og se, at et dørstykke ikke er et stykke af en dør, men et maleri over den og at en vælsk gavl er en italiensk inspireret, stærkt udsmykket gavl. Sådan et register kan man altid ønske mere omfattende, men dette er godt tænkt.

Omkostningerne ved at samle mange informationer på 320 sider er, at bogen er sat med ret små typer, så det er nødvendigt at rette brillerne rigtigt ind, når man skal læse. Forfatteren fortjener megen ros, men det gør redaktør og grafisk tilrettelægger sandelig også. Anvendelsen af symboler og byggetids- og stil-linial samt farvemærkingen for de enkelte landsdele er noget, der letter anvendelsen hjemme og i felten. Og så er billederne dejlige og inspirerer til udflugter, også fordi de giver indtryk af, at det altid er godt vejr ude på landet. Undtagelsen er en enkelt tørdensky, der hænger over Dronninggård i forfatterens eget sogn, Søllerød. Den kan meget passende ses som symbol på de trusler, der hænger over de pragtfulde slotte og herregårde, der ligger i det danske landskab. De er bygget til helt andre forhold end dem, der nu hersker.

Forfatteren giver os en lille opsang om, at ikke alt kan gøres til genstand for indtægtsdækket virksomhed. Smålighed og misundelse bør lægges til side for en fælles vilje til bevaring af de fælles kulturværdier, som slottene og herregårdene er. Det kræver midler til bevaring og vedligeholdelse, så de ikke synker sammen for øjnene af os og ikke længere »kan ses fra vejen«.

Karen Hjorth

Grethe Banggaard: Til Gavn eller til Skade. Landbounderklassens vilkår under den kraftige befolkningstilvækst i perioden 1801-1845, belyst ved en undersøgelse af udvalgte fynske sogne, Landbohistorisk Selskab, 1998, 114 s., ill., 148 kr.

Titlen refererer til synspunkter fremført i tiden omkring 1800 i debatten om den tiltagende folkemængde i landdistrikterne og det voksende antal husmænd. Debatten udsprang af, at landbounderklassen af husmænd og inderster kunne opfattes enten som »gode hjælpere og tjenestefolk« underforstået for gårdejerstanden eller som »landsbyernes blodigler«, der på grund af kravet til fattig- og alderdomsforsørgelse ville forarme lokalsamfundene og den gårdejerklasse, der netop i disse år i stort tal var blevet selvejere og just betrødte de første skridt på vejen mod kommunalt selvstyre.

Læsere af dette tidsskrift vil kunne erindre, at forfatteren i majnummeret 1997, s. 83-105 under titlen »Menneskelig springflod og kommunal økonomi. Metodiske overvejelser ved undersøgelser af levevilkårene for den danske landbounderklasse i første halvdel af 1800-tallet« offentliggjorde sine komparative undersøgelser af de tre østfynske sogne Rønninge, Mesinge og Lunde. I den foreliggende bog, som er en omarbejdet specialeafhandling fra 1996, dokumenteres disse undersøgelser i deres helhed. Banggaard søger at belyse, i hvilken udstrækning husmænd og insidderer var i stand til at forsørge sig selv i en periode, hvor udstykning og overgang til selveje omkalfatrede det agrare samfund. Det var de magre år efter statsbankerotten og med ti års landbrugskrise. Befolkningstilvæksten var betydelig, men før industrialiseringen satte ind, var ledig arbejdskraft i almindelighed henvist til at søge beskæftigelse ved landbruget, og selvejer-gårdmænd afløste godsejere som arbejdsgivere for klassen af husmænd og daglejere.

Ved dygtig udnyttelse af arkivalske kilder tegner Banggaard en social profil af de tre sogne, der i undersøgelsen fremstår som udvalgte type-eksemplarer. Mesinge sogn i den fynske kystbygd var præget af fæstesystemets fortsatte betydning; udstykningen var beskeden det samme var befolkningsvæksten. Rønninge sogn repræsenterer den fynske slettebygd med højt opdyrkningsprocent og blanding mellem fæste og selvejere og står som det mest gennemsnitlige af sognene, mens Lunde sogn repræsenterer skovbygden på Fyn med overvejende selveje, varieret erhvervs sammensætning og fremskreden udstykning og dermed også stærk tilvækst i antallet af husmænd og insidderer. Banggaard anfører ikke, om dette sammenfald af natur- og ejen-

domsforhold var almindeligt overalt i sognene på Fyn. Alt tyder dog på, at rammerne for etablering og udfoldelse var mere rigide i fæstesogne end i selvejersogne. Til gengæld gav godssystemet større social sikkerhed bl.a. for aftægtsfolk, end tilfældet var i selvejersogne.

I hvert af de tre sogne undersøges befolkning, erhverv og bebyggelse, ejerforholdet til husene og deres jordtilliggende, social mobilitet, husstandsstørrelse og husstandssammensætning og til sidst, indsiderne, fattighuset og de fattige. Herigennem har Banggaard kunnet vise betydelig varians i vilkår og muligheder for landbounderklassen – afhængigt såvel af sted som af tid. Bl.a. iagttages, hvordan unge familiers muligheder for at bosætte sig og stifte hjem i sognet forringedes, som århundredet skred frem, ligesom man ser forskelle i de strategier, styret i sognene anlagde ved håndtering af fattigvæsenet. Etableringsvanskelighederne ramte både gårdmands- og husmandsbørn, men den sidste gruppe var mest udsat for pauperisering. Iøvrigt var der betydelige forskelle inden for landbounderklassen. Bedst stod de husmandsfamilier, der forenede selveje til boligen med håndværk, ringest naturligvis husstandene i lejet bolig, indsiderne, der måtte klare sig som daglejere. Et uafklaret spørgsmål, som Banggaard påpeger, er hvordan den ungdom, som der ikke var plads til i sognet, klarede eksistensen i tiden før industrialiseringen gav mulighed for beskæftigelse i købstæderne. Hun viser, at selvejet gav gårdmændene mulighed for udstykning og for at opføre legehuse, hvilket kan have medvirket til den stærke vækst i befolkningen f.eks. i Lunde sogn. Hendes konklusion er, at landbounderklassen trods stigende vanskeligheder nok klarede sig, og at den ikke belastede lokalsamfundet som helhed.

Her er tale om et arbejde, som forener overblik med et betydeligt lokalkendskab, som bl.a. fremgår af illustrationsmaterialet herunder forfatterens egne fotografier. Vældet af mange og meget detaljerede iagttagelser retfærdiggør både den anlagte undersøgelsesmetode og fremlæggelsen af specialeafhandlingen i en publikation.

Michael Hertz

Claus Friisberg: Den danske vej fra enevælde til demokrati. Borger og bonde i overgangsårene 1830 til 1848, Vestjysk Kulturforlag, 1998, 244 s., 275 kr.

Afhandlingens formål er at analysere og mere indgående at beskrive samarbejdet mellem den liberale opposition og bondebevægelsen i enevældens sidste år. Hvad lå der i dette samarbej-

de, og hvilke konsekvenser fik det for bondestandens politiske bevidsthedsopfattelse og for de nationalliberales samfundsopfattelse?

Bogen er opbygget omkring fire afsnit. Først gennemgås den økonomiske og sociale tilstand i kongeriget fra landboreformerne og indtil o. 1850. (30 s.). Derpå behandles den (national)liberale opposition mod enevælden i årene 1831-1848 (60 s.) under den synsvinkel, at kampen for gennemførelse af det borgerlige demokrati mere handlede om tempo end retning; omend myndighederne lejlighedsvis søgte at stække en for vidtgående ytringstrang. Bogens tredje afsnit gennemgår bondestandens politiske vækkelse og begyndende organisering (35 s.), mens det fjerde og sidste afsnit analyserer samarbejdet mellem de liberale og bønderne, der kulminerede med grundlæggelsen af Bondevenneselskabet i 1846 (80 s.). Bogen er forsynet med i alt 560 noter, hvilket undertiden gør læsningen unødigt tyngende. Hvert afsnit er forsynet med en liste over udvalgt litteratur, der for de to første afsnits vedkommende er fyldige, hvorimod de to sidste afsnit er tynde og mangelfulde. Bogen mangler en samlet litteraturfortegnelse, arkivoversigt samt register. Angivelsen af noter repræsenterer en nyskabelse, idet tallene er aftrykt i samme typografi og på samme linie som teksten, endda uden ophold. Det er slemt nok i forhold til teksten, men helt uholdbart, når noten optræder i forlængelse af et årstal, som f.eks. brev af 28. oktober 1835/185 (s. 82) eller når en forenings medlemstal falder fra 5000 til 2600231 (s. 100). Sætternissen bør have smæk for dette påfund!

Det er afhandlingens tese, at det samarbejde, der blev etableret mellem de nationalliberales venstrefløj på den ene side, og de politisk aktive bønder på den anden side, og hvis mest opsigtsvækkende resultat var dannelsen af Bondevenneselskabet i 1846, i høj grad foregik på de nationalliberales præmisser. For flere af de ledende folk inden for Bondevenneselskabet var målsætningen at give de nationalliberale og den klasse, de repræsenterede, et politisk og ideologisk overherredømme over bondestanden. Herved skabtes en politisk liberal bevidsthed hos bønderne! (s. 8).

Med beslutningen om at indføre stænderforsamlinger i monarkiet, mistede enevælden sin absolutitet. Betegnelsen *«den borgerlige enevælde»* (s. 56) dækker udmærket derved, at stænderforsamlingerne leverede et stykke kompetent arbejde, som kongemagten ikke blot kunne sidde overhørig. Perioden 1834-1848 danner herved en vigtig forudsætning for grundlovgivningen i 1849. Netop kravet om en fri forfatning, der sikrede de politiske rettigheder og personlige frihedsgarantier var de liberales mærkesag, men under overfladen var der også blandt de liberale delte meninger om bl.a. rækkevidden af

et kommende demokrati. Problematikken omkring forfatningsspørgsmålet kompliceredes i 1840'erne af det nationale spørgsmål, der optog en stedse større plads i debatten.

I 1830'erne udgjorde de liberale en lille kreds af akademikere med base i hovedstaden. Om et egentligt parti kunne man ikke tale, men gruppen repræsenterede dog flere fløje, hvoraf Friisberg især interesserer sig for venstrefløjen, »ultraerne«, der omfattede folk som Balthazar Christensen, A.F. Tscherning og ikke mindst Orla Lehmann, der nyder forfatterens særlige bevågenhed. Gennem *Fædrelandet* (1839) virkede de for liberalismens udbredelse, og virkningen i byernes middelstand udeblev da heller ikke. Fra 1840 gik det for alvor fremad ikke mindst ved valget til Københavns borgerrepræsentation. Derimod havde man endnu ikke tag i bondestanden.

Mens udskiftningen af jorder i 1835 næsten var tilendebragt, var ca. 1/3 af landets gårde (og næsten 44% af hartkornet) endnu fæstejord. For huse var o. halvdelen fæstehuse. For bondestanden – almuen – havde hverken grænse- eller forfatningsspørgsmål den helt store interesse. Det havde derimod afviklingen af fæstevæsenet (og hoveriet) samt den ulige beskatning af hovedgårds- og bondejord. Med stænderforsamlingerne kom disse krav ind i den offentlige debat dels gennem de valgte gårdmænd dels ved et stort antal »adresser«, der mere overordnet krævede ligestilling med de øvrige samfundsgrupper. Bondestandens politiske talerør blev *Almuevennen*, der fra 1842 blev udgivet af den tidligere skomager J.A. Hansen og skolelærer Rasmus Sørensen. Trods et lille oplag fik bladet dog stor indflydelse på debatten, og på den baggrund er det forståeligt, at Friisberg bruger megen plads på at analysere bladets indhold og redaktør Hansens politiske udvikling. Fra oprindeligt at være tilhænger af den opinionstyrte enevælde erkendte han fra begyndelsen af 1840'erne, at kun en fri forfatning kunne sikre befolkningen dens frihed og lighed. For bøndernes vedkommende betød dette, at de skulle lære at stole på sig selv, sagde Hansen i en tale fra 1845 i forbindelse med oprettelsen af de første landkommunalforeninger.

Med regeringens begrænsede indrømmelser op gennem 1840'erne lå et samarbejde mellem de byliberale og landbonstanden lige for. Skulle de liberale tanker slå an, måtte de have tiltrækningskraft hos bønderne. Chancen kom i 1838 – ved halvtredsårsjubilæet for stavnsbåndsløsningen. Her blev bondestandens betydning fastslået, både værnepligten, selvejerbegrebet og det nedladne »dutteri« blev omtalt. Orla Lehmanns berømte »falstertale« fra 1841 behandles udførligt, idet talen som følge af retssagen blev landskendt. Heri fastslog Lehmann den fri forfatnings nødvendighed for at komme godsejervældet til livs.

Sideløbende med disse bestræbelser arbejdede bondeagitorer ihærdigt på at vække deres standsfæller til kamp mod uretten. Peder Hansen, Lundby, og Rasmus Sørensen var de to mest kendte. På deres initiativ blev der opsat adskillige adresser med de klassiske bondekrav. I 1845 søgte Rasmus Sørensen foretræde for kongen med en sådan adresse med knap 10.000 underskrifter bag. Kongens negative reaktion (med henvisning til respekten for godsejernes ejendomsret) nærmest kastede bønderne i armene på de liberale, der stod klar med et festmåltid på Skydebanen (på Vesterbrogade). Det var ved denne lejlighed formanden for Holbæk amts landkommunalforening holdt den berømte tale »*Nu kommer bonden...*« (s. 192). Mindst lige så afgørende blev regeringens »bondecirkulære« fra november 1845, der forbød bønderne at samles for at drøfte deres egne anliggender. Det virkede som at kaste olie på ilden, og da regeringen trak forbudet tilbage et halvt år senere, var skaden sket. Ledelsen af Holbæk amts landkommunalforening fandt sammen med toneangivende liberale: Balthazar Christensen, Drewsen samt bl.a. Tscherning og Lehmann og oprettede Bondevenneselskabet i maj 1846. Selskabets program var i sin kerne et forsøg på at skabe ligestilling for bondestanden i forhold til det øvrige samfund, og det er Friisbergs pointe, at de liberale ved den lejlighed satte sig i spidsen for bondestanden for derved at skaffe sig reel indflydelse – »*politisk hegemonialmagt*« – i det danske samfund. Ikke blot blev selskabet drevet håndfast fra hovedstaden (med J.A. Hansen som rejsesekretær), men tillige ovenfra og nedad med udpegelsen af distriktsformænd og lokale kontaktpersoner. På denne måde fik man isoleret nogle af de nævnte bondeagitorer, fra hvem de liberale frygtede en radikalisering af bevægelsen (s. 208). Trods sit egalitære sigte stod det dog klart, at skulle selskabet fastholde sit tag i bondestanden, måtte det dog beskæftige sig aktivt med afviklingen af fæstevæsenet (s. 215). Da *Almuevennen* blev talerør for selskabets politik, kom selskabet da også til at fremstå som interesseorganisation for bondestandens krav. Spørgsmålet er derfor, hvem der blev spændt for vognen?

Selskabets medlemmer (i sommeren 1847 ca. 5.600) var helt overvejende øboere. Størst udbredelse havde bevægelsen i Holbæk, Sorø og Præstø amter; næppe uden forbindelse med bondeagitorernes hjemsteder, men naturligvis også fordi fæstevæsenet her spillede en forholdsvis stor rolle. At selskabets medlemmer spillede en aktiv rolle viste et hurtigt sammenkaldt opstillingsmøde i Ringsted i efteråret 1846. Her besluttede man at opstille egne folk fra gårdmandsstanden til det kommende stændervalg i Roskilde, og langt de fleste blev valgt. Både som liberale og som bønder! Også ved valgene til den grundlovgivende forsamling i 1848 viste bønder-

ne, ikke mindst fæstere og husmænd, deres støtte til Bondevenneselskabets kandidater.

Alliancen mellem de nationalliberale løver og den danske bondestand blev mere en flirt end et fornuftsægteskab. Ganske vist var kampen for en fri forfatning en fælles sag, men de politiske forhandlinger på Rigsdagen afslørede snart af bønnerne var mere optaget af de jordnære spørgsmål end nationalitetsproblemer og skandinavisme. Bruddet blev hurtigt synbart, og det er Friisbergs fortjeneste, at han – måske lidt ufrivilligt – i afhandlingens sidste kapitel leverer kompetent belæg for det synspunkt, at dette brud havde været undervejs ganske længe, omend det forblev upåagtet af Tscherning og Orla Lehmann.

Torben Hansgaard

Ole Degn og Erik Gøbel: Skuder og kompagnier (Ole Feldbæk m.fl., red.: Dansk søfarts historie, bd. 2), Gyldendal, 1997, 224 s. og Ole Feldbæk: Storhandelens tid (Ole Feldbæk m.fl., red.: Dansk søfarts historie, bd. 3), Gyldendal, 1997, 243 s. Bd. 1-7 sælges kun samlet, ill., 2716 kr.

Det store og flotte udgivelsesprojekt *Dansk Søfarts historie* skrider roligt fremad. Indtil nu har 5 af de 7 planlagte bind set dagens lys. Bind 2 er skrevet af Ole Degn og Erik Gøbel, der hhv. har dækket perioderne 1588-1660 og 1660-1720. Imidlertid er bogen tematisk opbygget, hvilket betyder, at Degns og Gøbels bidrag er stærkt integrerede. Integrationen er lykkedes så godt, at man formentlig skal have et stort kendskab til de to forfatters særlige interessefelter, foretrukne arbejdsmetoder og yndlingskilder før at man kan se, hvem der har skrevet hvad.

Bogen indledes med en længere omtale af periodens skibe. Her kan man bl.a. læse om skibstyper, materialeforbrug og lønomkostninger ved skibsbyggeri, skibsmåling og skibes levetid. Derefter er der en redegørelse for forholdet mellem handelsskibe og orlogsskibe; der eksisterede – navnlig før 1650 – ikke noget skarpt skel mellem de to flåder. Kapitlet slutter med en fyldig, tabelbaseret gennemgang af handelsflådens sammensætning geografisk og kvantitativt.

Et af bogens mest interessante kapitler handler om købstadshavne og ladesteder. Her får læseren en præsentation af de forskellige havnetyper og en rundtur til havnene i de enkelte danske regioner. Forfatterne dokumenterer, at der allerede i 15-1600-tallet var store tilsandingsproblemer i mange havne, men at regeringen i denne periode ydede en relativt stor økonomisk støtte til istandsættelse af havnene.

Herefter følger et kapitel om sejladsens vilkår, der bl.a. indeholder en orientering om de nødvendige skibspapirer og en god beskrivelse af lodseri, fyrvæsen og sølovgivning.

Bogens længste kapitel er viet til sejladsen. Det siges ofte, at de mange danske farvande i ældre tid bandt landet sammen i stedet for at splitte det op i mindre enheder. Degns og Gøbels fremstilling af »den nære fart« illustrerer tydeligt dette faktum. Stærkest kommer dette frem i forfatternes særdeles interessante redegørelse for fragtraterne. Det fremgår, at skibsfragten for en tønne korn, der skulle transporteres fra en provinsby til København i 1630'erne, lå på 0,2-1 skilling pr. mil. På samme tid kostede det 2-7 skilling pr. mil at transportere en tønne korn med vognmandsvogn. Derimod var persontransport væsentligt billigere med vogn.

Degn og Gøbel skriver også en del om de stærkt varierende sejltider, om overfarten ved de mange store og små færgesteder og om de enkelte byers maritime kontaktnet. Hvad sidstnævnte angår, påvises det bl.a., at både København, Køge og Ålborg havde tætte søfartsforbindelser til Skåne og Halland længe efter 1660. Kapitlet indeholder også en fortræffelig gennemgang og karakteristik af bondesejladsen i forskellige danske regioner, og det slutter med en beskrivelse af den tidlige danske kompagnihistorie.

Bogens sidste to kapitler handler om søfolkenes og rederne. Her berettes bl.a. om besættningens størrelse og om sømændenes kost og drikkevarer. Men der er også en længere omtale af søfolkenes sociale placering i søfartsbyerne og deres andel af bybefolkningen. Kapitlet om rederne giver bl.a. et indblik i de lokale forskelle m.h.t. omfanget af partsrederi.

Ligesom de øvrige bind af søfartshistorien slutter Ole Degns og Erik Gøbels fremstilling med en kort forskningsoversigt. De to forfattere bemærker, at periodens søfart kun er sparsomt beskrevet i litteraturen, men at der foreligger et omfattende trykt og utrykt kildemateriale. Bogen bærer da også tydeligt præg af, at Degn og Gøbel selv har fremdraget og bearbejdet en stor mængde oplysninger fra arkiverne – ikke mindst fra lokalt regnskabsmateriale. Men noteapparatets mange referencer til *Kancelliets Brevbøger* er også ganske iøjnefaldende.

I afslutningen af bind 2 noterer Ole Degn og Erik Gøbel, at der i perioden som helhed næppe var tale om nogen særlig vækst i den samlede handelsflåde eller i dens aktiviteter og operationsområder (bortset fra den voksende trafik på tropekolonierne). I modsætning hertil var tiden fra 1720 til 1814 kendetegnet af en klar vækst. Ole Feldbæk indleder da også sin konklusion med de magtfulde ord: »Set i det større tidsperspektiv var den lange fred et vækstspring for dansk søfart. Kvantitativt og kvalitativt«. Den

stærkeste vækstperiode varede fra 1778 til 1807; i løbet af disse år voksede den samlede tonnage med 72% i kongerigets provinsbyer og med ca. 100% i Slesvig-Holsten. Også i København var væksten ganske betragtelig. På baggrund af dette er det naturligt, at Ole Feldbæk har disponeret sin fremstilling efter kronologiske kriterier, idet han har inddelt perioden i tre tidsafsnit: 1720-1778, 1778-1807 og 1807-14. Endvidere har han foretaget en geografisk opdeling; i de to første kapitler er der således særlige afsnit om hhv. indenrigsfarten, Nordhavet (Nordatlanten), europæiske farvande og Middelhavet, Afrika og Vestindien samt Indien og Kina m.m. Denne disposition afspejler det faktum, at 1700-tallet var den periode, hvor danske søfart for alvor åbnede sig udadtil.

Feldbæk gør dog også opmærksom på, at der var stærke begrænsninger i søfartens vækstmuligheder. Der manglede i høj grad et indre dansk marked, og der manglede udenlandsk efterspørgsel efter danske varer. Den danske udenrigsfart måtte derfor i stor udstrækning baseres på fragtopgaver for det internationale marked, hvad der gjorde denne søfart særdeles konjunkturfølsom. København var det eneste virkeligt store og købekraftige marked for landets egen produktion og for importvarer. Derfor var en meget stor del af 1700-tallets indenrigske søfart orienteret mod forsyning af hovedstaden. Dog betød den forøgede landbrugsproduktion i anden halvdel af århundredet, at landbefolkningen fik mere købekraft, og Ole Feldbæk ser dette som en væsentlig baggrund for, at den indenlandske søfart voksede betydeligt i disse år.

I modsætning til Ole Degn og Erik Gøbel beskæftiger Ole Feldbæk sig temmeligt meget med tidens politiske historie. Han argumenterer bl.a. for, at der ikke skete så stærke omsving i periodens erhvervspolitik, som man let kan få indtryk af. »*Ideallet havde til stadighed været den friest mulig søfart og handel*«, skriver han. Men i de vanskelige år efter Store Nordiske Krig følte regeringen sig nødsaget til at føre en sammenbidt monopol- og koncentrationspolitik for at bringe landet på fode igen. Dette kom bl.a. til udtryk inden for fjernhandelen, hvor Vestindisk-Guineisk Kompagni og Asiatisk Kompagni i 1730'erne fik monopol på al dansk handel og søfart m.m. i Vestindien, Afrika og Asien. Hensigten var, at disse kompagnier skulle opdyrke de danske erhvervsinteresser i de pågældende områder, og det lykkedes så godt, at statsmagten i 1755 kunne give søfarten på Guldkysten og Vestindien fri for alle kongens undersætter, ligesom Asiatisk Kompagnis monopol i 1772 blev indskrænket til kun at gælde for handel på Kina og med kinesiske varer.

Læseren mærker tydeligt, at Feldbæk har en særlig forkærlighed for den oversøiske handel og søfart, men man får også god besked om udvik-

lingen i de europæiske farvande – ikke mindst om udnyttelsen af den danske neutralitet under de store krige. I denne forbindelse gør Feldbæk bl.a. en del interessante overvejelser om flådens rolle ved konvojering. Den danske udenrigssøfart var i høj grad et københavnsk anliggende, men flere af de slesvigske byer var også allerede fra 1720'erne meget aktive i de europæiske farvande. Derimod var den udenlandske orientering ikke særligt stærk i kongerigets købstæder. Der kan dog spores en klar vækst i provinsbyernes søfart på Østersø-området efter 1778, og i årene efter 1795 var 35-40 danske provinsskibe i sejlads på Middelhavet og spanske og portugisiske destinationer. Feldbæks fremstilling giver indtryk af, at købstædernes søfart var koncentreret til ganske få byer såsom Helsingør, Ålborg og Fåborg. Men hvis man foretager en undersøgelse af, hvilke købstæder der over en vis årrække havde søfartsforbindelse med udlandet, vil man sandsynligvis nå frem til, at mange byer havde en noget bredere horisont end som så.

Feldbæks skildring af indenrigsfarten frem til 1807 udgør kun 22 sider – eller 1/4 af den plads, der er brugt til behandling af søfarten i fremmede farvande i samme periode. Dette misforhold kan kun i begrænset omfang forsvares med, at 1700-tallets udenrigsfart indeholdt langt flere nye elementer end den indenlandske trafik. Beskrivelsen af indenrigsfarten bygger fortrinsvis på Anders Monrad Møllers disputats *Fra galeoth til galease*, men Feldbæk har suppleret med en række oplysninger om de slesvigske byers søfart. Det er i øvrigt en af bogens største fortjenester, at hertugdømmerne overalt bliver behandlet på lige fod med kongeriget.

Efter gennemgangen af sejladsen på de forskellige farvande følger et noget sammensat kapitel med overskriften »Søfartserhvervet«. Her får læseren bl.a. interessant information om skibsbyggeriets omfang (der varierede stærkt fra region til region), om interessekonflikter mellem søfartserhvervet og værfterne og om livet ombord på kompagniskibene. Endnu mere interessant er afsnittet om skibsnavne. Skibsnavne er ikke tilfældige, skriver Feldbæk; de afspejler ejernes forhåbninger, forventninger og selvforståelse og er dermed en glimrende kilde til søfartens identitet. Han dokumenterer bl.a., at de religiøse skibsnavne i løbet af 1700-tallet tabte terræn til de verdslige navne. Sidstnævnte kan opdeles i mange kategorier; talrige skibe blev opkaldt efter en af rederens nærmeste pårørende, andre blev navngivet efter et medlem af kongefamilien eller en anden fremtrædende person, og atter andre blev opkaldt efter et navn fra den klassiske oldtid eller efter et begreb – fx. en af de borgerlige dyder.

I modsætning til afsnittet om skibsnavne lader beskrivelsen af havneforholdene en del til-

bage at ønske. Feldebæk omtaler ganske vist oprettelsen af havnekommissioner i 1798, men der står intet om de store resultater, som en del af kommissionerne opnåede allerede inden 1814 – hvilket bl.a. hænger sammen med, at statsmagten nu (i modsætning til det meste af 1700-tallet) var villig til at yde en betydelig økonomisk hjælp til havneistandsættelser. Feldebæk skriver heller ikke noget om den velfungerende norske havneordning fra 1735, der inspirerede Poul Løvenørn til i 1797 at stille forslag om oprettelse af havnekommissioner i Danmark. I øvrigt indeholder Feldebæks bog kun 8 linier om Løvenørn. Hans virke som grundlægger af Søkortarkivet lades uomtalt, og det samme gælder hans banebrydende indsats for fyrvæsen, lodsvæsen og færgævæsen. Det er da også påfaldende, at Hans Chr. Bjergs biografi om Løvenørn mangler i Feldebæks bibliografi.

Heller ikke afsnittet »I land« forekommer særligt vellykket. Feldebæk beskæftiger sig her fortrinsvis med søfartsuddannelsen, hvad der da også er et vigtigt emne. Men man kunne ønske, at forfatteren i højere grad havde interesseret sig for de søfarendes rolle i nogle udvalgte søfartsbyer. Til dette formål kunne Feldebæk have udnyttet den lokalhistoriske forskning noget mere, end det er tilfældet.

Feldebæk slutter sin fremstilling med en redegørelse for krigen 1807-14. Det fremgår her, at krigen gik hårdt ud over Danmarks udenrigsfart og søfarten på Norge, hvorimod den indenrigske søfart klarede sig ganske godt. Krigen ramte derfor først og fremmest søfartserhvervet i hovedstaden og de slesvigske byer, men også nogle af kongerigets maritime samfund led store tab.

Som det ses, er der temmelig stor forskel på vægtningen af stoffet i de to bind af søfartshistorien. Dette afspejler naturligvis de to perioders forskellige karakteristika, men også – og i nok så høj grad – forfatternes forskellige forskningsbaggrund og ansættelsessted. Det skal dog understreges, at begge bind på mange punkter giver en glimrende sammenfatning af vor nuværende viden om den danske søfarts historie. Bind 2 bringer også en hel del nye resultater for dagen, hvorimod bind 3 i alt overvejende grad bygger på eksisterende litteratur. Desuden er de to bøger meget velskrevne. Dette gælder især for bind 3, hvor man i udpræget grad oplever en forfatter, der både har et sikkert overblik over periodens historie og en glimrende føling med det emne, han beskriver; man kan næsten smage saltvandet, når Feldebæk skriver om togterne på de store have. Feldebæks store maritime kendskab kommer også til udtryk ved indsigtfulde tolkninger af diverse skibsbilleder og andre illustrationer.

Jørgen Mikkelsen

Anders Monrad Møller: Med korn og kul 1814-1870 (Ole Feldebæk m.fl. red.: Dansk søfarts historie, bd. 4), Gyldendal, 1998, 252 s., Bd. 1-7 sælges kun samlet, ill., 2716 kr.

Fjerde bind af det store samleværk om den danske søfarts historie er nu sat i søen med Anders Monrad Møller som kaptajn. Som de øvrige bind er også dette en ren pragtudgave med flotte, knivskarpe billeder, trykt på gedigent papir i smuk indbinding. Udstyret er helt i top – ja nærmest i en klasse for sig – og det er med stor forventning, at man går ombord i det smukke værk.

Anders Monrad Møller har opdelt bogen tematisk i fem hoveddele: der indledes med en generel oversigt over handelsflådens størrelse og institutionelle forhold i tiden lige efter Napoleonskrigene; herefter følger en længere udredning af periodens fragtfart, såvel indenrigs som udenrigs, og der redegøres for handelsflådens størrelse, tonnage og forholdet mellem sejlskibs- og dampskibssejladskrydret med statistiske overblik. Herefter behandles de søfarende folk som socialgruppe og der fortælles om navigationsundervisning og søfolks forhold om bord og i havn. Til sidst følger et afsnit om tidens rederiforhold, der kunne være intet mindre end kaotiske med de mange partsrederier, familierederier, selvejerskipper, aktieselskaber m.v. Værket rundes af med en konklusion og en kort oversigt over forskningen og – ikke mindst – de mange huller, der er heri.

Det er en almindelig antagelse, at den danske søfart mere eller mindre gik i stå efter Napoleonskrigene, men Møller viser, at denne antagelse ikke holder vand. Søfarten gik ganske vist noget ned i København, men i provinsen fortsattes der ufortrødent og den samlede tonnage forblev uændret. Først i starten af 1820'erne, pga. tabet af Norge, gik provinssøfarten noget tilbage. Dette billede vendte dog allerede i 1825, og her var det særligt det sydfynske område, der var toneangivende.

I perioden 1830-1860 fordobledes den kongerigske provins' samlede tonnage og det maritime Danmarkskort blev ændret, idet hovedstadens flåde først i 1850'erne kom med i opsvinget. Derimod havde Slesvig hele tiden fulgt trop, f.eks. blev læstetallet i Kappel og Marstal mere end fordoblet i perioden 1832-1857. Det helt store nummer i perioden var sejladsen med korn til England og returturen med kul tilbage til Danmark, og det var, siger Møller, en uhyre væsentlig forudsætning for Danmarks industrielle udvikling: uden skibe ingen kul, uden kul ingen industri. Det var også i denne periode, at de danske søkøbstæders havne og ladepladser blev udbygget og fænomener som fyrtårne, fyrskibe og

søkort for alvor vandt frem, idet man fra statslig side opgav det hemmelighedskræmmeri, der havde været næret af frygten for blottelser i krigsperioder.

Alt i alt får vi oplysninger om stort og småt i det smukke værk, hvor Møller med fagmandens kyndighed og ekspertise lodser os rundt om de mange emner. Man mærker tydeligt, at forfatteren er på hjemmebane og at store dele af bogens indhold er baseret på egen forskning. Dette er en af bogens store styrker, men til en vis grad også dens svaghed: forfatterens store viden og kærlighed til sit emne får ham til tider til at fortabe sig i detaljer og petitesseer, der burde have været bortredigerede. Detaljerigdommen betyder nemlig, at man som læser let mister overblikket og jeg mener principielt, at et bredt oversigtsværk snarere bør være præget af klarhed og overordnede redegørelser end af detaljerede gennemgange af små hjørner af emnet.

Man får med andre ord meget at vide i denne bog, men der er lige så meget, som vi ikke får at vide: afsnittet om søfolkenes sociale forhold er f.eks. noget tyndt, ligesom fænomener som maritim kultur og søkøbstædernes sociale og kulturelle organisation slet ikke berøres. Det skyldes til en vis grad, at der er et stort hul i forskningen lige præcis på dette område, men det skyldes også, at forfatteren først og fremmest har koncentreret sig om de fænomener, der kan kvantificeres, mens det ikke kvantificerbare mere eller mindre er udeladt. Møllers søfartshistorie er således en opvisning i den type historieskrivning, hvor der hele tiden spørges om »Hvor mange?« og »Hvor meget?«, men kun sjældent om »Hvorfor?« og »Hvordan?«. Det betyder, at man som læser har svært ved at leve sig ind i periodens maritime »ånd« og miljø. Saften og kraften, skumsprøjtet og bølgeskulpene, lugten af tjære og beg mm. mangler aldeles.

Hvordan formede livet sig i maritime miljøer som Sønder Ho, Svendborg og Marstal? Hvordan foregik skibsbyggeriet i praksis, og hvordan var arbejdsvilkårene i havne og på værfter? Hvorfor voksede søfarten dramatisk i Marstal på Ærø, i Troense på Tåsinge og i Sønder Ho på Fanø i løbet af det 19. århundrede, mens den stagnerede på Læsø og Samsø? Hvordan forholdt søfartskulturen sig til bondekulturen i de provinsmiljøer, hvor bønderne ellers altid havde været i overtal? Hvordan foregik det sociale dagligliv ombord på store og små skuder osv. osv.? Der kunne stilles mange andre og flere spørgsmål af samme karat, men det gør Anders Monrad Møller stort set ikke.

Gennemgående præsenterer bogen således på mange måder et stykke solid grundforskning, med tal, tabeller og alt dertil hørende, men snarere end at blive i dækshøjde bindet igennem, burde kaptajn Møller nok være kravlet op i mastens udkgistønde og have forsøgt at skabe et

større overblik over skibets kurs. Jeg savner nogle dristigere konklusioner, anderledes synsvinkler, en større vægt på kultur- og socialhistorie, og ikke mindst kunne jeg ønske, at Møller stillede andre spørgsmål til sit materiale end »Hvor mange?« og »Hvor meget«. Et godt eksempel på hvordan det kunne gøres, fik vi for nogle år siden i nordmanden Leif Svalesens fascinerende bog om slaveskibet *Fredensborg*. Her var man virkelig med om bord i 1700-tallets trekantssøjlad. Kunne det samme ikke lade sig gøre i dansk maritim historieskrivning?

Efter min mening burde den kvantitative tilgang i højere grad være blevet suppleret med en kvalitativ, således at også søfolks og søfartsmiljøers social- og kulturhistorie havde været dækket ind. Bindet røber med andre ord, at der er behov for en mere etnologisk og socialhistorisk orienteret retning indenfor danske søfartshistorikeres kreds. I Anders Monrad Møllers fortolkning og emnevalg bliver dansk søfarts historie til ren erhvervshistorie baseret på kvantificerbart materiale, men begrebet »søfart« må da dække over andet og mere end lige præcis sejlads, fragtruter, skibstyper og handelsforbindelser. Hvis ikke, hvor skal man så placere søkøbstædernes maritime historie, sømændenes og sømandskonernes forhold, skibsværfternes og havnenes historie, den maritime kulturhistorie m.m.?

Monrad Møllers søfartshistorie er uden diskussion et meget smukt formet skib, men hendes sejldygtighed og den udstukne kurs er jeg ikke helt tilfreds med. Behovet for at få dækket de mange huller i forskningen afsløres således tydeligt i dette værk, hvilket bør mane til en vis selvrefleksion blandt danske historikere: Danmark er jo ikke kun et gammelt bondeland, det er også en gammel søfartsnation med store traditioner på de syv have. Hvornår afspejler det sig i danske historikeres valg af forskningsobjekter?

Peter Henningsen

*Lisbet Torp og Mette Müller: Musik-
kens Tjenere. Instrument – Forsker –
Musiker. Meddelelser fra Musikhisto-
risk Museum og Carl Claudius' Sam-
ling VI: 1898-1998, Musikhistorisk
Museum, Museum Tusulanums For-
lag, 1998, 297 s. ill. + 24 farveplancher,
250 kr.*

Af titelbladet fremgår, at dette skrift er udgivet i anledning af et 100-års jubilæum, og kolofonen fortæller, at det er redigeret i parløb af en afgående og en tiltrædende museumsdirektør, henholdsvis Mette Müller og Lisbet Torp.

Mette Müller har benyttet lejligheden til at kigge lidt på museets allertidligste historie og ikke mindst dets stifter, Angul Hammerich (1848-1931), en ildsjæl, der overkom at grundlægge museet samtidig med, at han fungerede som den første docent i musikvidenskab ved Københavns Universitet og derved også på dette felt fik grundlæggende betydning. I forbigarten berøres tillige Hammerichs venskab med dén Carl Claudius, hvis navn – og samling – siden 1977 har været forenet med Musikhistorisk Museums. Det med navnet er noget af en spiritusprøve, men man kan da alternativt bruge forkortelsen MMCCS.

Anne Ørbæk Jensen følger stifteren Angul Hammerichs arbejde med fra allerførste færd at opføre »historiske koncerter« på museet. De indsamlede instrumenter skulle så vidt muligt sættes i brugbar stand, således som de oprindeligt havde været, og der blev derfor iværksat reparationer af et varieret udvalg. Hammerich overtalte en række fremtrædende musikere til at medvirke, og de første koncerter løb af stabelen under stor bevågenhed fra pressen. Men, som Anne Ørbæk Jensen nænsomt formulerer det: Hammerich kom til at betone det kuriøse og hensynet til den herskende smag, men gav til gengæld i høj grad køb på det autentiske, når det gjaldt instrumenterne og opførelsespraksis – eksempelvis blev en gambe spillet med et sæt strenge m.v. svarende til en cellos. Og musikvidenskabsmanden Hammerich mødte kvalificeret indsigt på tryk fra Hortense Panum, der var specialist i strengeinstrumenter. Hun forfægtede det standpunkt, at hvis man – som Hammerich selv udtrykkeligt havde proklameret – ville benytte historiske instrumenter til at lære de gamle mestre at kende, så måtte kravet om original stand opretholdes. Damen havde ret, hun var nok endda i nogen grad forud for sin tid, men der blev tragisk nok ikke tale om at inddrage hende i museets arbejde.

Gamle museumsinstrumenter kan naturligvis stadig bringes til at klinge, men ellers fremgår det klart af bogens tre rent instrumentorienterede artikler – om et flygel, om et clavicorn og om en blokfløjte – at mange typer efterhånden først og fremmest danner grundlag for forskning med henblik på kopiering. Det omtalte flygels mere end 150 år gamle, originale læderbetrukne hamre er nu taget ud og bevaret for eftertiden, mens kopier er isat. Det nye, blødere læder giver en anden klang end det hærdede og hårde gamle – og er altså på sin vis mere autentisk.

Og Ture Bergstrøm har i sin fløjteartikel væsentlige overvejelser om på den ene side de farer for skader, som både udstilling og undersøgelse af instrumenter kan forvolde. Men anfører på den anden side også det synspunkt, at hvis ikke opmålinger kan foretages, vil instrumenterne ikke stå til rådighed som kilder, og dermed giver

det ikke megen mening at bevare dem. Altså skrives der til værket med uhyre forsigtighed – det drejer sig om scanning (Amtssygehuset i Herlev), om udvikling af et specielt måleinstrument (assistance fra en ingeniør) og om et helt vidunderligt Storm P.-apparat til anblæsning af fløjten med tør luft – altså uden den afgivelse af fugtighed, som kan skade instrumentet. Således kommer denne betryggende fløjteopmåling i hus under udfoldelse af imponerende opfindsomhed.

Mangfoldigheden i jubilæumsskriftet er ikke slut hermed. Der er en venlig hilsen fra Trondheim, hvor det norske musikinstrumentmuseum er placeret – i sin tid stiftet af en dame med mange danske kontakter – og tilsvarende fra New York, hvor The Metropolitan Museum of Art har en række instrumenter af de danskfødte Nicolai Scherr og Rudolf Olsen – fra sidstnævnte endda hele hans violinbyggerværksted. Der er overvejelser om klassificering af elektroniske instrumenter, der er en foreløbig beretning om et fund af dansk musik fra Christian 4.'s tid i Vatikanet, der er en artikel om det musikalske »øjebedragsmaleri« fra 1672, som pryder bogens omslag, og om et koralmanuskript fra 1700-tallet, der befinder sig på museets bibliotek. Den afgående direktør bidrager med en artikel om harmonikaens tidlige historie i Danmark, som involverede en vis prins, den senere Frederik 7., der faktisk ejede sådan én, mens den tiltrædende direktør beskæftiger sig med begrebet nationalinstrument – nej, det duede de berømte bronzelurer i sidste instans ikke til, trods deres høje status i den almindelige bevidsthed. Der er ikke så mange toner i dem, og særligt håndterlige er de jo ikke. De kunne ikke blive allemandsinstrumenter – men dog, hvad forfatteren pudsig nok helt overser, i årevis optræde som symbol på et væsentligt eksportprodukt.

Endelig sluttet skriftet af med overvejelser om museumsprædagogik for børn afpasset efter aldersgrupper, om unge mennesker på ekskursion til museet og med gode ønsker i forskellige retninger. Jubilæet er således blevet fejret med manér. Man savner vel egentlig blot en status over, hvordan det i vore dage står til med de historiske koncerter på landets specialmuseum for musikinstrumenter.

Anders Monrad Møller

Jørgen Duus: Silhuetter. Skygger på væggen. Nyt Nordisk Forlag og Arnold Busch, 1998, ill., 300 s., 348 kr.

I dag kender de fleste danskere nok silhuetklippet som en forlystelse i Tivoli i København, hvor den behændige silhuetør med saks og sort papir fremtryller portrætter i profil. Frihåndsklipppet er imidlertid kun en lille del af silhuetens histo-

rie, som går langt tilbage. Fortidens skygger tegnet, malet eller klippet i papir har nu fået sit eget fyldige og rigt illustrerede kulturhistoriske værk, hvor udviklingen inden for dette specielle kunsthåndværk gennemgås.

At få sit kontrafej forevigt kunne – før fotografiets opfindelse – meget vel blive en betydelig affære. Men i midten af 1700-tallet kom det i Frankrig på mode at muntre sig med at tegne og klippe skyggeportrætter i profil af venner og familie. En af de mange, som yndede at afbilde sin omgangskreds sådan, var Étienne Silhouette. Han var i 1759 finansminister i Frankrig. Silhouette havde af Ludvig XV fået til opgave at bringe landets økonomi på fode og udskrev derfor meget hårde skatter. Det nøjsomme og fattige blev i overført betydning forbundet med hans navn, da man i folkemunde fandt på at kalde det enkle portræt: à la Silhouette.

Papirklippet var i sandhed nøjsomt set i relation til tidens farvestrålende malede portrætter, men populært blev det og bredte sig snart til England og siden til hele det dannede Europa. Der blev klippet, så det var en lyst, i brystfigur, i halv og i helfigur. Enkelt personer, par og hele familiegupper blev afbildet, ofte i tidstypiske, yndefulde interiører eller eksteriører.

I takt med modens udbredelse kom der en hel række teknikker og metoder til at lette arbejdsprocessen og forskønne resultatet. Det mest almindelige var papirklippet, men efterhånden blev der også fremstillet tegnede og malede silhuetter, bl.a. som hinterglasmaleri, ligesom tegne-, male- og klippe-teknikkerne blev forenet i det enkelte værk.

Med fotografiets udbredelse gik silhuetklippet i slutningen af 1800-tallet af mode blandt de bedrestillede. Silhuetværkerne fandt dog andre kunder. De rejste rundt til bl.a. markeder og forlystelsessteder. Eksempelvis fik Tivoli i København så vidt vides i 1906 sin første silhuetkiosk, hvor publikum kunne more sig med at følge den hurtige og sirlige, kunstfærdige arbejdsproces. Her blev klippet både nydelige portrætter og morsomme karikaturer. Det nostalgiske silhuetklip var blevet en del af det moderne, offentlige forlystelsesliv.

I *Silhuetter. Skygger på væggen* følges silhuetten helt op til vore dage. Den meget detaljerede gennemgang af såvel stilistiske forandringer gennem flere århundreder som beskrivelserne af både kendte og ukendte silhuetværkere i den samme periode, gør bogen til en meget brugbar historisk dokumentation inden for det lille specielle område, som silhuetten udgør. Tillige er bogen spændende læsning og de mange illustrationer en sand fryd for øjet.

Susanne Lisewski Svendsen

Olaf Harsløf: Mondegruppen. Kampen om kunsten og socialismen i Danmark 1928-1932. Museum Tusulanums Forlag, 1997, 639 s., 365 kr.

Da den danske venstrefløj i 1970'erne søgte sine rødder, danske som udenlandske, var Mondegruppen en af de forgængere og inspirationskilder, der blev fundet frem af glemselen. Litteraturen Olaf Harsløf var en af dem, der var med til det i første linie. Han opsøgte de gamle gruppe-medlemmer, nu for en forholdsvis stor dels vedkommende meget velmeritede embedsmænd (Esther og Mogens Boserup, Henning Friis, Erik Ib Schmidt, Villars Lunn m.fl.), interviewede dem og indsamlede materiale. Det kom der en radioserie ud af i 1978. Nu omkring 20 år efter kommer der så også en stor bog. Det er noget post festum. Bogen vil ikke blive læst i dag, som den ville være blevet for 20 år siden, og det synes at have været noget af et problem for forfatteren. Dengang havde det ikke været nødvendigt at argumentere for en udgivelse af denne type, heller ikke i forhold til det anvendte sidetal. I dag kan man stille sig spørgsmålet, om der er noget rimeligt forhold mellem sidetallet og emnets betydning. Det gælder ikke kun bogen som helhed, men ind imellem også de delproblemer, der stilles op. Der bliver stedvis skudt spurve med kanoner (bl.a. i litteraturgennemgangen s. 61ff.) eller direkte lånt andre jægers bytte, dvs. forfatteren fører ting i marken, som forlængst er dokumenteret eller forklaret. Emnet er nemlig ikke jomfrueligt, hvad Harsløf selv gør rede for i sin litteraturgennemgang. Til gengæld rummer den tilsyneladende konspiration (jfr. nedenfor). Derfor er det uretfærdigt at se nærmere på hans egne begrundelser for og formål med bogen.

Han stiller i forordet tre spørgsmål op: 1) hvem og hvad var Mondegruppen? 2) hvorfor sprængtes den i næsten to lige store dele i 1932? og 3) »*hvorfor var dens virksomhed og betydning så stor at dens sprængning kom til at præge den kulturelle og sociale udvikling i landet i resten af århundredet?*«. I forlængelse af spørgsmål tre tilføjer han et delspørgsmål: »*Sprængningen afstedkom også beskyldninger og fjendebilleder. Det var det der kaldte på harmen. For hvad var den dybereliggende årsag; og hvorfor skulle disse fjendebilleder med djævelens vold og magt opføres til vidnefast Danmarkshistorie?*« (s. 5).

Mens spørgsmål 1 og 2 er lige til at gå til, er spørgsmål 3 med delspørgsmål af en anden karakter og helt anderledes komplicerede, da de har indbygget en påstand eller hypotese, hvis vi skal nå ud over harmen, som der i sig selv skal føres bevis for. Harsløf er imidlertid ikke til sinds at arbejde sig frem i afhandlingens, men i handlingens form, »*som i de store romaner fra*

forrige århundrede« for at nå frem til »den sande løsning på Mondegruppens gåde« (s. 6). Yderligere et formål (4) med bogen kan hentes s. 16: »at redegøre for og forklare fremkomsten af den anden linie i 1930'ernes venstreorienterede intellektuelle debat, Clartélinien som var Mondegruppens oprindelige udgangspunkt. Det er min påstand, at denne linie spillede en langt betydeligere rolle end siden antaget og anerkendt«.

Før Harsløf begiver sig i gang med at besvare sine spørgsmål og påstande bruger han godt 55 sider på en gennemgang af »Myter og kilder«, hvor senere landsretssagfører og i samtiden Monde-medlem Carl Madsens regnskaber eller mere præcist hans kassebog står i centrum. Den er nemlig ifølge Harsløf »nøglen til 1930'ernes intellektuelle socialistiske debat« (s. 18). Det er noget usædvanligt, at en kassebog også skulle være nøglen til intellektuelle debatter, og det holder da heller ikke stik i dette tilfælde. Harsløf har i stedet i den grad forelsket sig i denne kilde, som han også tillægger funktion af dagbog og derfra slutter videre, at som dagbog er den »uvurderlig«. Sagen er, at Harsløf er den første, der har udnyttet kassebogen historisk, og det er det, der for ham gør den uvurderlig. Bidrag til tidens intellektuelle debat giver den ikke, men nok nogle kronologiske holdepunkter, der dog ingenlunde er af så vidtrækkende betydning, som Harsløf fremfører. Afsnittet er imidlertid ikke kun blevet en kilde og mytegennemgang, men er også i flere tilfælde en sagsfremstilling (bl.a. omkring Mondegruppens sprængning s. 32-46 og ligeledes det påfølgende s. 46ff.). I afsnittet er indføjet kildekritiske overvejelser, der vil være banale for andre end historikere. Således s. 57, hvor der manes til forsigtighed ved brug af interviews og erindringer, men samtidigt konkluderes: »Alligevel vil jeg mene at interview som en personlig erindret del af det samlede kildemateriale har stor betydning«. Det ville have været af rigtig stor betydning for andre, der arbejder med et tilsvarende materiale, at få dette uddybet ud over standpunktssindholdet. Nu må det stå til troende.

Den danske Mondegruppe var inspireret af franskmændene Henry Barbusse, der havde grundlagt tidsskriftet *Clarté*. Tidsskriftet og foreningen bag samlede pacifister, socialister, kunstnere og intellektuelle i en skønsmos blanding i mange lande, men kom til at stå stærkest i Norden. I 1925 kom ideen til Danmark. Socialdemokraten Hartvig Frisch var en drivende kraft bag stiftelsen af både tidsskriftet *Clarté* og organisationen bag den. *Clarté* udkom 1926-27 og rummer artikler, der senere blev klassiske inspirationskilder for den danske venstrefløj. Således Hans Kirks *Religion og Hartkorn*, der senere er optrykt adskillige gange.

Harsløf gør meget udførligt rede for det danske *Clartés* forbillede, dannelse og virke 1926-28

(s. 74-139) som baggrund for bogens hoveddel om Mondegruppen 1928-32 (s. 142-456), men lader det ikke blive ved det. Efter Mondegruppens sprængning 1932, som er bogens krumtap (vi får historien derom igen i dette afsnit) følger han grupperne bag de to tidsskrifter *Plan* og *Frem*, der blev et resultat af sprængningen, helt frem til anden verdenskrig og ind i de første besættelsesår. Bogens undertitel er derfor misvisende, men for en gang skyld gives der i det mindste kronologisk mere end lovet. Teksten har form af materialefremlæggelse, bl.a. aftrykkes uddrag af en række interessante brevvekslinger og udførlige referater af og uddrag fra de omhandlede tidsskrifters enkelte årgange. Hertil føjer sig yderligere et stort billedmateriale, portrætter og illustrationer fra de behandlede tidsskrifter. Bogen er langt hen en bearbejdet kildesamling om tidsskrifterne og personkredsene bag dem. Som sådan har den varig værdi. Samtidig besvarer den de to første af Harsløf selv stillede spørgsmål udførligere end det på noget tidspunkt tidligere er gjort, selv om det egentligt nye, der tilføjes, kan ligge på et lille sted. En kassebog ændrer sjældent så meget omkring ideologiske debatter.

Anderledes forholder det sig med påstandene i problemstillingerne 3 og 4. Tager vi påstand 3 om de til Danmarkshistorie ophøjede vidnefaste fjendebilleder først, så er harmen løbet af med Harsløf her som i flere tilfælde gennem bogen til skade for den balancerede fremstilling og det afvejede referat af anderledes synspunkter. Politiske og ideologiske kampe har vindere og tabere, som andre kampe har det, også selv – eller netop fordi – vi i dette tilfælde befinder os i et begrænset venstrefløjsmiljø. Hvad der når frem til de danmarkshistoriske fremstillinger sker ikke »med djævelens vold og magt« eller andre former for konspiratorisk baggrund og »ophøjelse« af historiske påstande blev vist ikke engang brugt under enevælden. At den anden linie, Clartélinien, som Harsløf her slår et slag for, som var han personlig parthaver i sagen, har stået i skyggen af den kommunistisk dominerede i historiskrivningen, er en anden sag. Det burde ikke i sig selv nødvendiggøre forvanskninger som denne: »*Clarté samlede dem der ville analysere og diskutere fag og politik, mens Fri-sindet Kulturkamp samlede folk med talent for at tegne, skrive, synge, spille og optræde*« (s. 531). Med sin indgribende harme skader Harsløf den sag, han vil tjene på to måder: 1) den fører ham ud i enøjede referater og vurderinger og 2) den bringer læseren i tvivl, om det drejer sig om et videnskabeligt projekt. Fodnoterne med talrige irrelevante oplysninger og den oppustede kilde- og litteraturliste giver ikke bogen legitimitet i den henseende.

Der er heller ikke nogen sandsynliggørelse af, at Mondes sprængning kom til at præge den

kulturelle og sociale udvikling i Danmark i resten af det 20. århundrede. Hermed er jeg fremme ved det sidste punkt (4), Harsløfs påstand om, at Clartélinien skulle have haft en langt større betydning og indflydelse end siden antaget og anerkendt med dets hævde af »friheden og sandheden« i det socialistiske perspektiv. Det er muligt. Der fremlægges i bogen ikke nogen dokumentation for denne vidtrækkende påstand, og der kommer heller ingen overvejelser over, hvordan en sådan undersøgelse kunne gribes an, og det er en skam. En uddybning af netop dette vanskelige problemfelt ville have givet bogen en betydeligt større værdi. Det havde ikke gjort den til en stor roman (!), men dog bragt den egentligt videre i forhold til den foreliggende faglitteratur.

John T. Lauridsen

Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998, Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet, 1998, 911 s., 475 kr.

Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen, begge markante besættelsestidsforskere, fyldte 65 med en uges mellemrum. Ved en reception på Frihedsmuseet den 2. oktober 1998 fik de derfor overrakt et festskrift, i dobbelt størrelse, i luksusudstyr, og med 25 bidrag, grupperet under fire hovedoverskrifter: 1. Det politiske og ideologiske forhold til det nazistiske Tyskland, 2. Besættelsestiden, 3. Normaliseringen efter 1945 og 4. Udenrigs- og forsvarspolitik i lyset af besættelsen. Hertil kommer oversigter, såvel over Kirchhoff og Nissens skriftlige arbejder som over deres medvirken ved radio- og TV-produktioner.

Især fire af bidragene berører det bredere kulturhistoriske område. Det gælder for det første Hans Hertels store afhandling, som indleder festskriftet. Grundlaget er en mentalitetshistorisk læsning af litteratur fra 1920'erne over 1930'erne – med »den store skygge på ruden«, som Soya sagde det – og frem til 1945. Hertel interesserer sig ikke blot for koryfæerne, men går gerne til de små forfattere og de glemte tidskrifter i sin jagt på »latent undertekst«. Litteraturen viser sig at være et overordentlig interessant holdnings- og stemningsbarometer. Men resultatet af undersøgelsen er deprimerende, thi »neutralismen« fremstår som den konstante faktor i dansk åndsliv, dvs. »dansk fejhed, magelighed og selvrensning«.

Therkel Stræde er kendt for sin forskning om

de danske tysklandsarbejdere. I dette festskrift gælder det de ca. 1000 danskere, der arbejdede på Folkevognsfabrikkerne mellem 1940 og 1945. Hitler var »biltosset«, Volkswagenwerk var hans »yndlingsfabrik«, og kunne derfor – stik mod alle odds – opretholde en civil produktion under krigen. Alligevel hændte det, at leverancerne svigte, hvilket de akkordlønnede tysklandsarbejdere selvsagt mærkede på pengepungen; alt i alt var lønnen dog o.k. Det samme var forøvrigt markedet! Stræde skildrer med andre ord en sær normalitet: dagligdagen på værkstedsgulvet og, efter arbejdets ophør, i den gigantiske satellitby, der dengang hed noget så pompøst som Stadt des Kraft durch Freude Wagens. Idag hedder den Wolfsburg.

Hans Sode-Madsens bidrag handler om, hvad der skete, da den ukendte teolog, Hal Koch, 31. oktober 1940 blev formand for den lige så ukendte forening, Dansk Ungdomssamvirke, stiftet 25. juni s.å. med det primære formål »at fremme ungdommens vilje til taknemmelighed«. Kombinationen viste sig vellykket, og både Hal Koch og Ungdomssamvirket fik stor gennemslagskraft under besættelsen. Idealerne var skyhøje: ungdommen skulle trækkes væk fra kriminalitet, »bølleuvasen«, kaffebarer, gadehjørner, porte, underlødige film, smudslitteratur, sex og swingpjat. Som i de fascistiske og nazistiske stater skulle de unge opdrages systematisk, selvsagt ikke til den totalitære stat, men til den demokratiske. Det vil sige, at de skulle lære at deltage aktivt i »dagligdagens tingmøder«. Forestillingerne om sådanne »tingmøder« byggede på et postulat om, at alle frie og lige mænd engang i en fjern fortid traf sammen på tinge for i åben drøftelse at afgøre landsbyens, herredets, landsdelens eller hele Danmarks anliggender. Efter krigen blev Hal Koch formand for Ungdomskommissionen. Og hér blegnede idealerne, viser Sode-Madsen. Bestræbelserne på et genskabe den fjerne demokratiske fortid måtte nu »vige for en konkret socialt-økonomisk fremtid«.

Det fjerde kulturhistoriske bidrag er Esben Kjeldbæks »museologiske essay« om tingene på Frihedsmuseet. Heri gennemgås museets historie, begyndende med modstandsbevægelsens *Selbstmusealisierung* på udstillingen »Det kæmpende Danmark« i 1945, som blev ført over i selve museet, da det åbnede i 1957; dernæst beskrives 2. generationsmuseet, hvor museumspædagogerne skaltede og valtede; og endelig præsenteres dagens 3. generationsmuseum, hvor nøgleordet er »at fascinere«. Dét er imidlertid ikke ensbetydende med, at museumsgenstandene skal æstetiseres helt ud af deres historiske kontekst, Esben Kjeldbæk gør sig tværtimod en lang række interessante overvejelser om genstandes rolle som historiebærere. Således kan der både være for mange genstande i forhold til historien (100 ubrugte gasmasker); og der kan

være forkerte genstande (en svensk fodfolksmørtér, der først kom til Danmark efter befrielsen); men der kan også være for få genstande (f.eks. fra Augustoprøret 1943). Særlig tankevækkende er de overvejelser, Kjeldbæk gør sig om krigsmuseer contra fredsmuseer.

De resterende 21 bidrag i festskriftet til Kirchhoff og Nissen er enten biografisk lagt an, eller de behandler indenrigspolitiske, udenrigspolitiske, forsvarspolitiske og sikkerhedspolitiske spørgsmål. Men uanset emne har samtlige forfattere forholdt sig til redaktørernes pertinente spørgsmål: »I hvor høj grad var besættelsesårene en parentes i et forløb, hvor kontinuiteten fra mellemkrigstid til efterkrigstid var det væsentlige«. Dét giver bogen ikke noget entydigt svar på – der var nok mere parentes på det indenrigspolitiske end på det udenrigspolitiske område – men spørgsmålet betyder, at bidragerne bestandig forholder sig til besættelsen som andet og mere end selve perioden fra den 9. april 1940 til den 5. maj 1945.

Fra mellemkrigstid til efterkrigstid er derfor en vigtig bog, ja, den er uomgængelig for enhver med interesse for studiet af Danmarks nyere historie.

Henrik Stevnsborg

Marianne Poulsen, Torben Weinreich og Karl-Johann Hemmersam: Historien fortalt – historiebøger i folkeskole og gymnasium, Roskilde Universitetsforlag, 1998, 262 s., 185 kr.

Historien fortalt er det fjerde bind i skriftserien fra Center for humanistisk historieformidling. Bogen består af tre artikler, der på hver deres måde tegner et billede af folkeskolens og gymnasiets historiebøger. Bogens første artikel – Marianne Poulsens »Marked og meninger – om historiebøgernes gennemslagskraft« – tager fat på forholdet mellem skolelove, ministerielle bekendtgørelser, markedet for historiebøger, lærernes brug af bøgerne, bøgernes udbredelse osv. Artiklens problematiseringer er vigtige – især i forhold til at styrke bølgelængden mellem de overordnede didaktiske/faghistoriske diskussioner og dagligdagens undervisningssituationer i skolerne.

Udgangspunktet er således interessant, men selve analysen savner sine steder dybde. Også artiklens begrebsbrug er noget uklar. Eksempelvis kalder Marianne Poulsens hyppige brug af termen »erindringsfællesskab« på en diskussion eller definition af begrebet eller i det mindste nogle betragtninger om dets brug og betydningspotentiale. Et par henvisninger havde klargjort hvor i det erindringshistoriske spektrum Mari-

anne Poulsen henter sin inspiration. Ligeledes er analysens nedslagspunkter (værkernes omgang med henholdsvis »de første danskere« og Grundtvig) i de indholdsmæssige vurderinger af bøgerne for få og ræsonnementerne en smule overfladiske. Men skildringerne af de forskellige forlags indflydelse, af de enkelte forfatters »visioner«, af de forskellige værkers gennemslagskraft (dvs. salgstal), forholdet mellem skolepolitiske beslutninger og markedsmæssige betragtninger på den ene side og skolebøgernes indholdsmæssige dispositioner på den anden side – alt dette er spændende læsning. Desværre har Poulsen mange bolde i luften, og hendes tankevækkende spørgsmål følges ikke altid helt til dørs.

Mere afklaret er Torben Weinreichs artikel »Besat og befriet« i sit ærinde. Der er her tale om en tekstanalytisk tilgang til historiebøgernes behandling af besættelsestiden. Ud over en lille afstikker til gymnasiets historiebøger og enkelte leksikale beskrivelser af besættelsen tager Weinreich udelukkende udgangspunkt i otte undervisningsbøger, der alle var i brug i folkeskolen i perioden 1984-1995. Det belyses, hvordan besættelsestidshistorien har sine helt definerede tematiske og begivenhedsmæssige fikspunkter i folkeskolebøgerne. Weinreich når i sin analyse frem til, at selvom de respektive forfattere har et ønske om at gøre op med nogle af myterne omkring besættelsestiden står det klart, at strukturen i alle fremstillingerne bygger på samme traditionelle grundfortælling om besættelsestiden. I den sammenhæng er Weinreich i tråd med Claus Bryld og Anette Warrings anskuelser i skriftseriens bind 5. Havde det egentlig ikke været mere oplagt at bruge Weinreichs artikel i dette bind?

Bogens sidste artikel – Karl-Johann Hemmersams »Fortid i forandring – vikingetiden i gymnasiets historiebøger« – rummer både historioGRAFISKE kvaliteter og interessante formidlingsmæssige overvejelser. Hemmersams veloplagede gennemgang er både velskrevet og indsigtfuld. Forholdet mellem arkæologi og historie i formidlingen af vikingetidens historie står centralt i analysen, og fronterne i historieskrivningen om vikingetiden (indtil 1970'erne personificeret i modsætningen mellem Arup og la Cour) udlægges med indsigt. Hemmersam viser at forskningsresultaterne løbende har sat sit præg på gymnasiets bøger om vikingetiden. Det har gennem tiden afstedkommet nybrud og revurderinger. Som Weinreich er inde på i sin artikel findes en sådan indflydelse fra den nyere forskning eksempelvis ikke i nævneværdig grad i forhold til skolebøgerne om besættelsestiden.

Man kunne måske ønske sig, at bogens redaktionelle greb havde været lidt fastere. I bogens forord (og på bagsideteksten) rejses en række overordnede spørgsmål og problemer, som bogen

i sin helhed ikke rigtig kommer hele vejen rundt om. Jeg har eksempelvis ikke fundet noget reelt bud på sammenhængen mellem skolebøgerne og »dannelsen af historisk bevidsthed«. Jeg er heller ikke blevet overbevist om, at skolen er en »erindringspolitisk slagmark« ved at læse *Historien fortalt* – her må man nok ty til skriftseriens bind 2 for at blive kloget. Men anskues artiklerne isoleret, finder man – især hos Weinreich og Hemmersam – gode iagttagelser og pointer.

Ulrik Langen

Claus Bryld og Anette Warring: Besættelsestiden som kollektiv erindring, Roskilde universitetsforlag 1998, 560 s., 298 kr.

Der har i løbet af dette årti været en tendens, til at europæiske stater er begyndt at se mere kritisk på deres nationale selvforståelse i forhold til de begivenheder, der udspillede sig under Den anden Verdenskrig. For de tidligere tysk-besatte lande gør det sig ikke overraskende gældende, at hovedvægten i den nationale historiskrivning har været på et modstandsperspektiv, og det er blevet udpenslet, hvorledes man søgte at bekæmpe de nazistiske magthavere. Men nu har piben tilsyneladende fået en anden lyd. I Frankrig er skræmmende historier om kollaborationen gravet frem, og det har bl.a. ført til retsforfølgelse af forhenværende højtplacerede funktionærer i Vichy-forvaltningen. I Tyskland har en selvkritisk linie længe været fremtrædende, men så sent som i 90'erne satte den omdiskuterende vandreudstilling *Vernichtungskrieg* sindende i kog igen. De mange beviser på almindelige tyske soldaters medvirken i udryddelseskrigen på østfronten satte et endeligt punktum for forestillingen om det store flertal af »uskyldige« værnemagtssoldater, der aldrig for alvor fik blod på hænderne. Herhjemme kan vi fremvise en tendens inden for de seneste års forskning til at behandle de mere tabubelagte sider af besættelsen: Historien om tyskerpigerne, de danske finansinitiativer i øst, tysklandsarbejderne, buncersarbejderne, Schalburgkorpset og de danske frivillige i Waffen SS.

Takket være Claus Bryld og Anette Warring kan vi herhjemme nu også præsentere et grundigt forsøg på at trænge ned i en helt central problemstilling i denne sammenhæng: Spørgsmålet om hvordan vi selv husker og formidler besættelsestiden. I de to forfatteres termer bliver undersøgelsens felt »den danske kollektive erindring om besættelsestiden«. Bryld og Warrings bog omhandler således ikke de fem lange år i traditionel beskrivende forstand, men analyserer derimod erindringen derom og formidlin-

gen deraf. De retter med deres egne ord fokus mod »historien som konstruktion og de betingelser denne konstruktion er blevet til under«. Kilderne hidrører derfor fra tiden efter besættelsen og indbefatter alt »fra aviser og ugeblade over politikertaler, mindeskulpturer og stearinlys til doktordisputater«. Bryld og Warring har ladet sig inspirere særligt af fransk forskning, hvorfra de bl.a. henter begrebet »kollektiv erindring«. Et begreb der anvendes som »udtryk for et samfunds samlede erindringsproduktion«. Også Roland Barthes myteteori, samt nordmanden Anne Eriksens forskning i kollektiv tradition benyttes.

At beskrive en nations erindring om en bestemt epoke er ikke en nem opgave. At man tager fat på de følelsesladede krigsår, gør det ikke lettere, hvilket formidlere af denne periode har måttet sande. Relationen mellem fortid og nutid bliver oftest vanskeligere at klargøre i takt med at følelser og personligt engagement får større betydning. Den franske forfatter Simone de Beauvoir skrev i 1985 i begejstrede vendinger om sin oplevelse af Claude Lanzmanns berømte Holocaust dokumentarfilm *Shoah*, og forklarede hvorledes hun ved at se filmen oplevede, hvordan hendes indtryk kom til at bestå af en sammenblanding af fortid og nutid. For Simone de Beauvoir var det på engang mirakuløst og forvirrende.

Da *Besættelsestiden som kollektiv erindring* udkom i august 1998, blev det da også hurtigt klart, at både forvirring og sammenblanding ville komme til at kendetegne debatten. Mange reagerede i pressen, nærmest i bitterhed, over den angivelige akademiske forvanskning af fortiden. I læserbreve er forfatterne blevet beskyldt for lodret vås, mytekonstruktioner og meget mere. Anklager der blev fremført af en gruppe ikke-historikere, der havde det tilfælde, at de selv havde oplevet besættelsen (flere som deltagere i modstandskampen). »Min virkelighed er en anden end deres«, skrev en kronikør i *Politiken*, henvendt til forfatterne, og satte dermed den manglende forståelse mellem historikerne og dem, der selv havde oplevet perioden, i relief. Man kan sige, at debatten i sin helhed illustrerede en konflikt mellem videnskab og erindring. I vid udstrækning var der tale om misforståelser, i hvert fald i den henseende, at nogle tidligere modstandsfolk følte deres indsats forklejnet eller latterliggjort pga. snakken om myteopgør. En nøjere granskning afslører således, at Bryld og Warring på ingen måde piller ved de egentlige modstandsfolks kamp. Man kan tværtimod argumentere for, at sabotørernes arbejde træder frem i et stærkere lys i forfatterens analyser, idet de søger at gøre op med forestillingen om det konsekvent modstandsvenlige og antityske Danmark. Det var med andre ord de færreste, der kæmpede.

Besættelsestiden som kollektiv erindring består i en præsentation af en såkaldt grundfortælling om besættelsen samt en eftervisning af, hvorledes denne er overleveret, har taget sig ud og er blevet forsvaret i de over 50 år, der er passeret siden krigens afslutning. Denne grundfortælling er ifølge Bryld og Warring en utroligt homogen beretning om besættelsestiden, som er blevet fremført i alt lige fra romaner, henover skolebøger, til radio- og TV-programmer. Der er tale om den gængse og »officielt anerkendte« danske historie om perioden. En historie, der ifølge Bryld og Warring havde patriotismen som det bærende element, betonedede national enhed og sammenhold og nedtonede politiske og sociale modsætninger. Modstandsbevægelsen portrætteredes som udtryk for en samlet dansk modstandsvilje, og kun landssvigerne blev sat uden for det nationale sammenhold, de var på »den anden side«.

Efter de indledende baggrundsafsnit, falder bogen i to dele: Først præsenteres tesen, i form af netop grundfortællingen om besættelsen, hvorefter resten og langt hovedparten af bogen i princippet er dediceret til at eftervise denne grundfortællings overlevelse, betydning og placering i forhold til den kollektive erindring om besættelsestiden. Dette gøres i tre hovedafsnit, der omhandler besættelsestiden som »Politik«, som »Mindekultur«, og som »Læring og videnskab«.

Det første hovedafsnit viser, hvordan modsætningen mellem samarbejdspolitikkerne og modstandsbevægelsen relativt hurtigt gled ud af historien til fordel for grundfortællingen. Politikerne og den politiske indsats spillede her en vigtig rolle. Den politiske iscenesættelse af mindedage og jubilæer analyseres, sammen med bl.a. de såkaldte apokryfe fortællinger (de ikke-ankendte beretninger om besættelsestiden). Andet hovedafsnit søger at vise, hvorledes mindekulturen skabte en emotionel forbindelse til grundfortællingen, en forbindelse, der støttede en fælleskabsfølelse. I bogens sidste hovedafsnit er den centrale pointe, at forskningen fra og med 1970'erne skabte et mere realistisk billede af besættelsestiden, dog uden at dette nybrud for alvor slog igennem i den brede formidling. Grundfortællingen har overlevet.

Bogen er præget af en meget målbevidst argumentation, der ansporer til debat, og man er aldrig i tvivl om i hvilken overordnet retning forfatterne argumenterer, hvilket gør det let at forholde sig til teksten. Alligevel er der et par grundlæggende elementer, der fortjener ekstra opmærksomhed.

Først vedrørende den store bevisbyrde Bryld og Warring har taget på deres skuldre. Det ligger i sagens natur, at en gennemført empirisk påvisning af, hvorledes en nations kollektive erindring tager sig ud må være temmelig omfattende og vel også i væsentligt grad være stati-

stisk begrundet. Hvor mange støtter og »tror« på grundfortællingen? Det er dog begrænset, hvad Bryld og Warring har haft til rådighed af statistisk materiale. Præsentationen af grundfortællingen er i høj grad kvalitativt funderet, idet der tages udgangspunkt i ganske få tekster – først og fremmest en Hæstrup-tekst, der bl.a. findes optrykt i materiale til en studentereksamen. På samme måde fremstår konstateringen af, at grundfortællingen har overlevet på trods af den nyere forsknings mere virkelighedsnære resultater meget kort og kontant. Det tages uden større empiriske undersøgelser for givet, at den videnskabelige mytepunkterende indsats ikke for alvor er nået ud til den brede befolkning, og således ikke har påvirket grundfortællingen i væsentlig grad. Dette er måske sandt – afsnittet er velargumenteret – men det kunne f.eks. være interessant med en egentlig undersøgelse af gennemslagskraften af Hans Kirchhoffs *Kamp eller tilpasning* (1987) – en rimeligt kort, meget pædagogisk og velskrevet bog om besættelsen, der i samlet form gør op med en del af de myter, som er centrale i grundfortællingen.

En anden problematik er ligeledes af meto- disk karakter, og vedrører sammenhængen mellem den anvendte empiri og den type konklusioner, Bryld og Warring drager. I nogle tilfælde virker det relevant at diskutere, hvorvidt den valgte empiri egentlig illustrerer grundfortællingens overlevelse. Forfatterens fokus på konflikterne omkring jubilæer og andre mindeforanstaltninger er et eksempel. Spørgsmålet er, om et givent samfund normalt vil forsøge at formidle en reel og realistisk selvpfattelse ved jubilæumsarrangementer? Vil magthaverne f.eks. ikke altid søge at sætte fokus på sammenhold, glæde og national stolthed ved et befrielsesjubilæum og derved søge at gemme konfliktyldt stof af vejen? Er det med andre ord ikke naturligt, at væsentlige dele af »den nyere forsknings resultater«, drukner i hurra-råbene og skåltalerne, netop ved et jubilæum. Hvis det er tilfældet, bliver det i nogen udstrækning en selvpfyldende profeti, når grundfortællingen søges i jubilæumssammenhæng.

I gennemgangen af netop jubilæerne og mindekulturen kan man lidt polemisk komme til at spørge sig selv: Er det grundfortællingens kontinuerlige sejr, jeg her læser om, eller er det måske snarere en politisk vilje til i officiel henseende, dels at være eftergiven overfor de gamle modstandsfolk – en minoritet der snart er borte – og dels at ville fejre fremfor at kritisere. Hvor vidt politikerne og »folket« i løbet af de sidste ti års jubilæer stadig har følt sig overbevist om grundfortællingens gennemgribende rigtighed, er efter min opfattelse stadig et relevant spørgsmål. Det er dog i sådanne spekulationer let at lade sig rive med af de allerseneste års forskning, der påny har udfordret grundfortællingen.

Et sidste punkt, der skal trækkes frem, er bogens formidlingsform. Den lægger, som forfatterne selv har sagt det i et interview, »ikke op til folkelæsning« (Forskerforum nr. 118). I deres bog berører og forklarer Bryld og Warring dog ikke deres meget akademiske form, hvilket måske havde været naturligt, idet deres værk er udkommet i en serie med titlen *Historieformidling*. OK, naturligvis kan formidlingsformen forsvares, men det er bare ærgerligt, at en bog, der netop illustrerer en problematisk formidling og en manglende akademisk gennemslagskraft, vil have svært ved at nå et større publikum.

Besættelsestiden som kollektiv erindring er dog både spændende og vigtig læsning. En befriende bog, hvis man tør bruge denne vending, i den forstand, at Bryld og Warring tager fat på et emne, der har ligget uberørt for længe og samtidig sætter fokus på et tema, der i virkeligheden bør opfattes som centralt for enhver historiker: Hvordan husker vi fortiden? Ved nøgtern og sagligt at analysere en af de måske mest mytebefængte dele af den danske kollektive erindring, bidrager de endvidere til at internationalisere dansk forskning, der vedrører besættelsestiden, idet de tager et generelt europæisk tema op til vurdering med hjælp og inspiration fra udenlandske teoretikere. Det empiriske grundlag gør endvidere, at bogen fremstår som en fremragende kilde til, hvordan medier og politikere kan vælge at takle problematisk historisk stof og om hvilke faldgruber, der kan opstå. Flere beretninger om diverse formidlingskonflikter i relation til jubilæer, etablering af mindeområder mv. er fængslende læsning, der maner til eftertanke. Ingen tvivl om, at Bryld og Warring har godt tag i et interessant stof. At de næppe har sat punktet i diskussionen om erindringen og formidlingen af besættelsen er selvklart, og en væsentlig del af bogens styrke ligger efter min opfattelse i dens debat og diskussionsskabende potentiale – i hvert fald inden for akademiske kredse.

Peter Scharff Smith

Lars Herlitz (red.): Mellem økonomi og historie, Aalborg Universitetsforlag, 1998, 170 s., 168 kr.

I en tid hvor den økonomiske historie fra mange sider erklæres for død, har historiestudiet ved Aalborg Universitet taget skridt til at udgive en bog om emnet. Der er tale om en udgivelse af fem seminarindlæg af indbudte foredragsholdere samt tre artikler af Lars Herlitz, der var gæsteforsker i Aalborg 1996-97. Der er kort sagt tale om et af tidens utallige samleværker. De er ikke så nemme at anmelde, fordi den røde tråd ikke altid er til at få øje på. Problemet er dog ikke stort i denne samling, der groft kan op-

deles i mere teoretiske artikler på den ene side og historiografiske oversigter på den anden. I det følgende vil kun de artikler, der faldt mest i min smag blive omtalt.

Richard Griffiths' artikel tager netop sit udgangspunkt i tesen om, at økonomisk historie er truet. Derefter giver Griffiths et overblik over de sidste 40-50 års forskning i økonomisk historie med hovedvægt på de emner, der er blevet taget op. For fremtiden sætter han navnlig – og med rette – sin lid til New Institutional Economics (NIE) og til disciplinen Business History. Med NIE har økonomer og historikere en teoridannelse, der i langt højere grad end den neo-klassiske økonomiske teori kan bruges til forstå og forklare forandring over tid og (ikke mindst) virkeligheden (hvis den eksisterer). NIE forkaster den neo-klassiske antagelse om rationelle økonomiske agenter og perfekte markeder, der analyseres ved hjælp af statiske ligevægtsmodeller. I stedet sætter NIE markeder som samfundsmæssigt skabte og historisk betingede konstruktioner, der fungerer i et bestemt institutionelt miljø. Kultur, normer, regulering og meget mere får hermed stor betydning, når man ønsker at forstå økonomisk udvikling og økonomiske systemer, og det er oplagt, at historikeren dermed kommer langt mere på hjemmebane, end når dagsordenen sættes af neo-klassikerne med deres formler og (partielle) modeller.

I den næste artikel retter økonomeren (og overvismanden!) Niels Kærgaard et velfortjent spørgsmål til historiefaget udøvere. Det er ikke helt let at se, hvad slags videnskabshistorie egentlig er, skriver Kærgaard, og han svarer, at »måske er det noget med at se på fortiden uden at ville bruge det til at sige noget om nutiden og fremtiden.« Det er velgørende og nødvendigt, at Kærgaard forsøger at prikke til den teoriifjendske danske historikerverden. Lige så velgørende er det, at han også hudfletter økonomerne for deres ind i mellem letsindige omgang med dataserier, partielle modeller mv. Kærgaard spiller økonomernes behov for generaliseringer ud mod historikernes overhåndtagende respekt for det specifikke i enhver historisk tildragelse. Økonomerne kan ikke bruge alle historikernes forbehold til noget siger han, og man kan tilføje, at det kan resten af samfundet heller ikke. Hvis historie atter skal blive et interessant og samfundsrelevant fag, må historikerne kaste forsigtigheden over bord. Der er et stort behov for synteser og historieskrivning, der tør fremsætte teorier om større sammenhænge, frem for endnu en undersøgelse af endnu et mikroskopisk aspekt af Danmarks historie. Kærgaards pointe er, at historikere og økonomer har brug for hinanden. Historikerne skal sørge for, at økonomerne ikke mister jordforbindelsen og overfortolker en af deres mange tidsserier, og til lige huske på det dynamiske langtidsperspektiv. Økonomen kan til gengæld lære historikeren et

og andet om at anvende samfundsvidenskabelige teorier i forskningen.

I den følgende artikel fortsætter Lars Herlitz i samme spor med overvejelser om realisme og relevans i historieskrivningen. Efter en ikke helt lille omvej konkluderer han, at god historie bør være både realistisk og relevant, en ikke synderlig revolutionerende eller overraskende indsigt. Dog nok fornuftig at skrive sig bag øret. Ikke mindst da Herlitz samtidig fastslår, at realismen ikke bør føre til en sådan grad af kilde-nærhed, at historikeren ikke tør beskæftige sig med sandsynligheder og »argumenterede muligheder«. Relevanskriteriet fortolker Herlitz således, at historie – i modsætning til neo-klassisk økonomisk teori skal handle om forandring, strukturer og væsentlige relationer.

Fra disse mere teoretiske artikler sker der en overgang til Ole Hyldtofts meget kompetente oversigtsartikel om tilgange og teorier i industri- og teknologihistorie. Hyldtoft lægger ud med neo-klassisk teori, hvor han påpeger svagheden i dens statiske anskuelsermåde, ligesom han påviser, at en neo-klassisk vækstforklaring uvægerligt ender med en stor restfaktor, som ikke forklares. Derefter kommer han ind på nyere tilgange som innovationsøkonomi, hvor Joseph Schumpeter er en fremtrædende repræsentant, og NIE, hvor navnlig Douglass C. North har gjort sig gældende, der fremhæves som en frugtbar tilgangsvinkel. Ole Hyldtofts belæsthed og overblik er stort, og selv om han hilser de nye tilgange velkommen har han også en advarsel om, at de »gennemgående [er] så åbne, at man let kan løbe ind i historikernes gamle problem: at forklare udviklingen ved den beskrevne udvikling.« Det er naturligvis rigtigt, men det er alligevel et spørgsmål om man af den grund skal stille sig tilfreds med hans forsikring om, at der fortsat er »store dyder knyttet til de ældre tilgange«. Undertegnede ser hellere, at der målbevidst arbejdes videre med en forfining og »implementering« af de nyere tilgange samtidig med, at det grundlæggende brugbare fra de »gamle« teorier bevares.

Bogen har yderligere artikler af Birgitte Gregeren og Björn Johnson om hvordan innovationer påvirker vækstprocessen og af Karl Gunnar Persson om de-reguleringen og integrationen af de europæiske kornmarkeder i 17- og 1800 tallet.

Det siger sig selv, at ikke alle artikler er lige velskrevne, men de fleste er relevante. For kendere af økonomisk historie er der kun lidt nyt at hente, og den kan ikke stå alene som en introduktion til økonomisk historie. Men det er min vurdering, at bogen er ganske velegnet som supplerende litteratur til kurser i økonomisk historie på universiteternes grunduddannelse. Desuden kan den være velegnet som en appetitvækker for almindeligt interesserede.

Per H. Hansen

Hans Chr. Johansen og Per Boje: En dansk nicheproduktion. Historien om Lactosan-Sanovo Holding A/S. Odense Universitetsforlag, 1998, 220 s., ill., 250 kr.

I gamle dage stod der en del i vore historiebøger om danske firmaer med verdensry, ja om dansk foretagsomhed i det hele taget. Tænk bare på DFDS, ØK og B & W. Her var gode og lærerige eksempler til efterfølgelse for en ung læser, som drømte om at blive en ny Tietgen eller H.N. Andersen.

Siden har historiebogen skiftet sagaen om den store lederskikkelse på kommandobroen ud med beretningen om de ofte så elendige arbejds- og livsvilkår, de bød deres menige arbejderhær. Ingen firmanavne indprentes i hukommelsen hos læseren; det skulle da lige være B & W, fordi det i mange år regnedes for arbejderrevolutionens formentlige arnested.

Nu har to yderst kapable historikere fra Odense Universitet gjort det kunststykke at skrive en bog om noget, der beskedent kaldes en dansk nicheproduktion, men som i virkeligheden er en lærerig historie om dansk foretagsomhed under nye og nok så vanskelige vilkår som på de store pionerers tid. Det foretagsomme makkerpar Johansen & Boje har på opfordring skrevet en god og meget interessant beretning om et odenseansk initiativ, som startede beskedent i december 1941 i lejede lokaler, men som nu er et verdensomspændende holdingselskab, omend stadig med rødderne dybt plantet i hjembyen.

Initiativtageren hed Tage Klint, søn af den berømte arkitekt P.V. Jensen-Klint (Grundtvigskirken mv.) Han ville forvandle friske æg til tøræg gennem en forstøvningsmetode, men de danske forsyningsmyndigheder var ikke meget for at lade hans Firma Lactosan A/S slå hundredtusinder af gode, danske (secunda)æg i stykker til dette formål. I gang kom firmaet dog; dygtige kvinder tjente her en beskedent dagløn ved at slå æg ud. En dygtig ægslåerske kunne klare op til 2.000 æg om dagen!

Klint & Co. forsøgte sig i øvrigt med mange beslægtede aktiviteter, ofte i bo- og arbejdsfællesskab med Tage Klints lampeskærme. Om Tage Klints entreprenante og barske adfærd, offentligt som privat, har den datter, som gav navn til de berømte lampeskærme, i øvrigt udgivet en nærgående skildring, *Erindringsstråde*, nu i 4. oplag. Bogen er ikke netop det, man forstår ved opbyggelig læsning, hvis man dermed mener, at de store lederskikkelser skal hylles ind i rosende ordguirlander. Det må dog erkendes, at Hans Chr. Johansen ikke lukker øjnene for brudfladerne i Tage Klints mentale udrustning eller mangel på samme.

Efter 1945 kom der rigtig gang i tørægproduktionen på en nyopført fabrik i Odense, og se-

ner udvidedes virksomheden med en tørrost- og smøreostefabrik i Ringe på Midtfn. Eksporten af firmaets produkter har hele tiden været det bærende element: og omvendt har man som regel importeret størstedelen af råægmaterialer fra udlandet. Fremstillingen af tøræg var imidlertid meget løntung, og derfor udtænkte Tage Klints søn Jan Klint gradvis en ægudslåningsmaskine, som kunne spare den dyre arbejdskraft. Omkring 1970 var maskinen så veludviklet, at man kunne begynde en serieproduktion heraf, og fra det tidspunkt er firmaets historie under forskellige navne beretningen om to parallelle aktiviteter: fremstilling af tøræg, langæg og tørrost (Lactosan) og fabrikation af maskiner til denne fremstillingsproces (Sanovo). Efterhånden kom man efter en meget vanskelig indkørfase ind på de store udenlandske markeder, ikke mindst hjulpet frem af dansk EF/EU-medlemskab, og i 1986 kunne den internationale virksomhed samles i ét stort selskab Lactosan-Sanovo Holding A/S. På det tidspunkt var den familiebaserede ejerkreds erstattet af en ny og institutionaliseret.

Hans Chr. Johansen har skrevet kapitlerne 1-7 om virksomhedens almindelige udvikling hen imod multinationalt foretagende, og Per Boje har skildret maskinfremstillingen. Begge forfattere giver god besked om den indre udvikling, teknologisk-organisatorisk-økonomisk forstået, men i Johansens afsnit får man i tilgift en bredere og kyndigt skrevet forståelsesramme for virksomhedens samspil med det omgivende samfund.

Lactosans virksomhed gennem snart 60 år kan i mangt og meget opfattes som et spejlbillede af den historiske udvikling, som har præget dansk industri i perioden. På grund af det høje omkostningsniveau har de enkelte virksomheder generelt måttet lægge sig efter en specialiseret produktion, hvis formål har været at udfylde en bestemt niche i den internationale produktionsstruktur. Når en niche var udfyldt eller opdaget af overlegne konkurrenter, har virksomheden måttet klemme sig ind i nye nicher.

Bogen er som sagt god at få forstand af, men man savner et noteapparat og et register. Og til arbejdspladsen Lactosan-Sanovo lindes døren kun på klem.

Erik Helmer Pedersen

Johs. Bredmose Simonsen: Fiskerne og byen. Fiskeriet fra Esbjerg indtil 1940. Esbjerg Byhistoriske Arkiv, 1997, 278 s., ill., 278 kr.

Johs. Bredmose Simonsens bog *Fiskerne og byen* er den kronologiske forudsætning for forfatterens tidligere arbejde *Fiskeriet set fra dæk og*

kaj, der var baseret på egne erindringer fra fiskeriet og som udkom i 1993. Den omfattede hovedsagelig perioden efter 1940, hvor Johs. Bredmose Simonsen var aktiv Esbjergfisker.

Lad det være slået fast med det samme: *Fiskerne og Byen* er en gedigen, sober og solid skildring af Esbjerg-fiskeriets udvikling, forfattet af en mand, som ved, hvad han taler om, og som har haft førstehåndskendskab til fiskeriet og dets vilkår i Esbjerg gennem mange år. Hertil kommer, at han er rundet af en familie, hvor faderen havde været Esbjerg-skipper i 51 år – oven i købet en familie, der havde fulgt de samme traditionelle baner, nemlig »vandringen« fra Holmslands- og Husby Klit til Esbjerg Havn. På Klitten fulgte man ikke, som andre steder i landet, de samme veje østpå eller til Amerika for at det stedlige fødselsoverskud kunne opsluges. Kutterfiskeriet fra Esbjerg Havn bød ungdommen på nye udvidede beskæftigelsesmuligheder, og det alt betydende snurrevodfiskeri satte sit præg på området.

På basis af overvejende trykte kilder, hvoraf der til gengæld eksisterer så mange, at de ikke er optaget fyldestgørende i fortegnelsen over det trykte kildemateriale, men må søges i noterne, skildrer forfatterne fiskeriets udvikling i Esbjerg. Derimod gøres der – hvad bogens titel ellers kunne antyde – ikke meget ud af byens forhold i den samme periode. Den absolutte hovedvægt lægges på de havnebaserede fiskeri- og søfartserhverv. En positiv undtagelse, der ikke er baseret på havnen, er dog især afsnittet om missionsbevægelsen og byens religiøse skel. De religiøse skel blev dog også udgangspunktet for skabelsen af både en skibsforsikring, en skibsproviantering, en fiskeruddannelse og et sømandshjem.

Bogen rummer følgende hovedafsnit: Vestkystfiskeriet før århundredskiftet, Esbjerg Havn – en ny mulighed, Fiskeriet efter århundredskiftet, Esbjergs tredje fiskerihavn, Fiskeriets fortsatte udvikling, Fiskeri under skiftende vilkår, Sorte skyer i horisonten. Selvom bogen kildemateriale hovedsagelig baserer sig på trykt kildemateriale, familietradition og enkelte fiskeriarkivalier på Esbjerg Byhistoriske Arkiv og Fiskeri- og Søfartsmuseet, indeholder sidstnævnte afsnit om optakten til 2. verdenskrig et fyldigt materiale, der ikke tidligere er blevet udnyttet i denne sammenhæng. Tilsvarende gælder bilag I, der er en beretning om opbringelsen af Esbjergkutterne *Signe* og *Laurette* den 11. april 1940 og besætningernes ophold i tysk fængsel. Bilag II omfatter 10 sider med navne på omkomne Esbjerg-fiskere 1900-1992, som de findes indhugne på væggene i Fiskernes Mindelund.

Til bogens meget positive kvaliteter hører, at den er forsynet med et register på 17 sider, der ikke alene omfatter person- og stednavne, men også navne på skibe og fiskerkuttere samt insti-

tutioner. Hertil kommer 169 noter og henvisninger og en kildefortegnelse, hvoraf det fremgår, at forfatteren har benyttet et meget begrænset antal arkivalier på Esbjerg Byhistoriske Arkiv og Fiskeri- og Søfartsmuseets i Esbjerg. *Fiskerne og Byen* er en god kulturhistorisk kavalkade over Esbjerg-fiskeriets udvikling. Endelig rummer bogen 210 illustrationer, der forekommer valgt mere ud fra faglige end fra fotografisk-æstetiske kriterier.

Allan Hjorth Rasmussen

Allan Leth Frandsen: Vi må følge med. Historien om fem kommuner der blev til »Gedved Storkommune«. Udgivet af Gedved Kommune & Historisk Håndsrækning, 1997, 157 s., ill., 125 kr.

Vi må følge med er blevet til i forbindelse med 25-året for kommunalreformen 1. april 1995, hvor kommunalbestyrelsen i Gedved Kommune i Vejle Amt besluttede at få skrevet en bog om dannelsen af kommunen, som man gjorde det flere andre steder. Men i modsætning til hovedparten af den kommunale jubilæumslitteratur, og som primært omhandlede selve dannelsesprocessen og tiden derefter, valgte man i Gedved dels at koncentrere sig om de sidste 25 år af de gamle sognekommuners tid, dels at bogen ikke skulle udkomme ved 25-års jubilæet. Det var en klog disposition, som blev fulgt op af et godt valg af forfatter.

Generelt kan det konstateres, at Allan Leth Frandsen har skrevet en god bog, der også grafisk er veltilrettelagt. Bogen er først og fremmest et stykke lokalhistorie, men også amtslige og statslige forhold inddrages i fremstillingen, når dette er nødvendigt. Stilen er nøgternt betragende, forklarende og analyserende, og uagtet der er tale om en ikke særlig fjern fortid, hvor nag fortsat kan lure, er Frandsen ikke konfliktsky i sin fremstilling. Hvor det er relevant, lader Frandsen aktørerne selv komme til orde, men ellers formuleres synspunkterne af Frandsen med sikker baggrund i kilderne. Det er temaer, ikke geografien, der styrer fremstillingen. Der redegøres for sognerådets arbejde, for lokal- og kommunalpolitik, skoleforhold, sociale forhold, fritidsaktiviteter og forhold vedr. trafik, gadebelysning, kloakering m.v. Bogen afsluttes

med en omfattende og detaljeret redegørelse for forhandlingerne forud for sammenlægningen.

Umiddelbart kan den valgte metode give bogen et lidt kalejdoskopisk præg, men hurtigt begynder læseren at føle sig bekendt med såvel forholdene i de enkelte sogne, som med området som helhed. For den lokale læser vil der være adskilligt, som her fremlægges i rette sammenhæng, men også for den generelt historisk interesserede læser er der meget at hente i bogen. Det gælder i forbindelse med bycenterdannelse, stationsbyforhold, demografi, erhvervsforhold og politisk-administrative aspekter, som her naturligvis behandles i deres lokale sammenhæng, men som for den ikke-lokale læser kommer til at fremstå som et konkret eksempel på, hvilke konsekvenser denne eller hin udvikling, denne eller hin statslige bestemmelse fik lokalt. Samtidig gives læseren et godt indblik i forhold, der næppe har været meget anderledes i Gedved end i tilsvarende områder. Bestemmende for sognerådernes virksomhed har været, at først når borgerne tog initiativer, f.eks. til gadebelysning, reagerede sognerådet. Kun sjældent tog man selv initiativ. Vi følger konflikter og samarbejder, og vi følger sognerådet på arbejde, såvel i de mere trivielle sammenhænge, som i mere illustrerende og – ufrivilligt – tragikomiske. Et eksempel (s. 65-66) skal nævnes: En gammel dame søgte Gangsted-Søvind sogneråd om tilskud til et gebis. Under diskussionen af dette vigtige punkt blev det fremført, om ikke en bevilling ville være spild af penge, da konen næppe kunne nå at slide gebisset. Man indgik kompromis, og bevilgede regningsbeløbet minus 100 kr. Naturligvis må man trække på smilebåndet af en sådan kommunal sparsommelighed, en husholdningsmentalitet af de gerrige, men eksemplet, der er valgt blandt mange, viser både Frandsens grundighed og at Frandsen kan leve op til den programmerklæring, han fremsætter på bogens bagside, nemlig at hovedfigurerne i bogen er de helt almindelige mennesker, som var med til at præge udviklingen, uanset om de sad i sognerådet eller ej.

Frandsen har skrevet både om de almindelige mennesker og om hovedaktørerne, og han har belyst tilstande og processer såvel lokalt som set i lyset af generelle tendenser. Bogen kan anbefales for alle, der har interesse i den nyeste tids kommunale historie.

Henrik Gjøde Nielsen

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, oktober og december.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchete (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Indhold

Tine Damsholt: En national turist i det patriotiske landskab	3	Jørgen Duus: Silhuetter. Skygger på væggen (Susanne Lisewski Svendsen).....	76
Erik Helmer Pedersen: Det grønnes – men gror det? Dansk landbohistorie og det reformerte landbrug, 1. del	27	Olaf Harsløf: Mondegruppen. Kampen om kunsten og socialismen i Danmark 1928-1932 (John T. Lauridsen).....	77
Anmeldelser		Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festschrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998 (Henrik Stevnsborg).....	79
Den trykte kulturarv. Pligtaflevering gennem 300 år (Erik Gøbel)	64	Marianne Poulsen, Torben Weinreich og Karl-Johann Hemmersam: Historien fortalt – historiebøger i folkeskole og gymnasium (Ulrik Langen)	80
Hanne Rasmussen (red.): Folketingets Bibliotek i 150 år (Poul Olsen)	66	Claus Bryld og Anette Warring: Besættelsestiden som kollektiv erindring (Peter Scharff Smith)	81
Vivian Etting: Fra fællesskab til blodbad. Kalmarunionen 1397-1520 (Lars Bisgaard).....	67	Lars Herlitz (red.): Mellem økonomi og historie (Per H. Hansen) ..	83
Niels Ahlberg: Stadens mønster – de historiska kartorna berättar (Henrik Stissing Jensen).....	67	Hans Chr. Johansen og Per Boje: En dansk nicheproduktion. Historien om Lactosan-Sanovo Holding A/S (Erik Helmer Pedersen).....	84
Niels Peter Stilling: Politikens bog om danske slotte og herregårde (Karen Hjorth)	68	Johs. Bredmose Simonsen: Fiskerne og byen. Fiskeriet fra Esbjerg indtil 1940 (Allan Hjorth Rasmussen)	85
Grethe Banggaard: Til Gavn eller til Skade (Michael Hertz).....	69	Allan Leth Frandsen: Vi må følge med. Historien om fem kommuner der blev til »Gedved Storkommune« (Henrik Gjøde Nielsen)	86
Claus Friisberg: Den danske vej fra enevælde til demokrati (Torben Hansgaard)	70		
Ole Degn og Erik Gøbel: Skuder og kompagnier og Ole Feldbæk: Storhandelens tid, Dansk søfarts historie 2-3 (Jørgen Mikkelson)	72		
Anders Monrad Møller: Med korn og kul 1814-1870, Dansk søfarts historie 4 (Peter Henningsen)....	74		
Lisbet Torp og Mette Müller: Musikens Tjenere (Anders Mourad Møller)	75		